

OSMANLI VE SAFEVİ HÂKİMİYETLERİNDE TİFLİS
(XVIII. YÜZYIL)

*Ali Sinan BİLGİLİ**

ÖZET

Günümüzde Gürcistan'ın başkenti olan Tiflis, Sasaniler tarafından kurulmuş, VI. asırda Gürcülerin payitahtı olmuştur. Tarihi süreçte Kartli, Sasani, Hazar, Bizans hâkimiyetinde kalan Tiflis, VII. yüzyılda Müslüman Araplar, 1069'da Selçuklu Türkleri tarafından fethedilmiştir. Ardından Gürcüler, Harzemşahlılar, Moğollar, Timurlular, Akkoyunlular ve nihayet Safeviler şehri ele geçirmiştir. Safevi döneminde Gürcü beylerince yönetilen şehir, 1578 ve 1723'de iki kez Osmanlı idaresine alınmıştır. Osmanlı yönetimi şehri sistemine dâhil etmek için, 1728'de bir tahrir yaptırmıştır. Bu işlem sonucu meydana gelen tahrir defterleri; şehrin gerek Safevi, gerekse Osmanlı idaresindeki sosyo-ekonomik durumunu ve idari yapısını ortaya koymaktadır. Bu defterler temel alınarak, Osmanlı ve Safevi belge ve kaynakları ile seyahatname ve araştırma eserlerden de istifade edilerek, Tiflis'in XVIII. asrın ilk yarısındaki sosyo-ekonomik ve idari yapısı ile kuruluşun günümüze gelişimi genel olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Gürcistan, Osmanlı Devleti, Safevi Devleti, Tiflis tarihi, Tiflis'in idari yapısı, Tiflis'in mahalleleri, Tiflis'in nüfusu, Tiflis ekonomisi ve vergiler, Tiflis vakıf ve tarihi eserleri.

Osmanlı ve Safevi hâkimiyetlerinde Tiflis (XVIII. yüzyıl) konulu bu araştırmanın amacı, XVIII. yüzyıla ait Osmanlı arşiv belgeleri (1723-1735 tarihleri arasında tutulan tapu- tahrir, mühimme ve maliyeden müdevver defterler ile diğer perakende evrak) ile Osmanlı ve Safevi kroniklerini kaynak alarak, Tiflis'in; fizyonomik, sosyal ve ekonomik yapısını, etnik ve demografik durumunu, idari teşkilattaki statüsünü ortaya koymaktır. Böylece gerek Safevi ve gerekse Osmanlı dönemi Tiflis'inin tarih yazımına katkıda bulunulması beklenmektedir. Zira Gürcistan ve payitahtı Tiflis üzerine şimdiye kadar yapılan çalışmaların çoğunluğunda (M. F. Kırzıoğlu ve H. M. Karamanlı'yı hariç tutmak gerekir) Safevi dönemini de yansıtan

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi. sbilgili@atauni.edu.tr

Osmanlı arşiv belgeleri kaynak olarak kullanılmamış, seyahatnâmelere ve tarihi kaynakların yetersiz veya abartılı malumat ve bilgilerine müracaat edilmiştir. Bunun sonucunda demografik durum, ekonomi v.s. konularda tam manasıyla gerçeği yansıtamayan veya eksik bilgiye dayalı eserler vücuda getirilmiştir. İşte, Osmanlı arşiv belgeleri ve de en mühimi tapu-tahrir defterleri gibi büyük ölçüde gerçekçi kaynakların verdiği malumat bu eksikliği giderecektir.

Tiflis Coğrafyası: Günümüzde Gürcistan (Georgia) Cumhuriyeti'nin başkenti olan Tiflis, kuzeyindeki Büyük Kafkas sıradağları ile güneyindeki Küçük Kafkas Dağları'nın arasındaki çöküntü sahasında yer alır. Bu saha tektonik hareketler ve Kür (Kura/Mtkvari) Nehri'nin getirdiği alüvyonların birikmesi sonucunda oluşmuştur. Çevresinde yüksekliği 460 m. ile 730 m. arasında değişen tepeler vardır. Kür Nehri'nin iki yakasında yerleşen şehir, 41° 43' kuzey paraleli ile 44° 48' doğu meridyeninin kesişme sahasındadır. Büyük Kafkasların kuzeyden gelen soğuk hava kütlelerini önemli ölçüde engellemesi ve Karadeniz'den Tiflis'e doğru uzanan doğal oluk sayesinde iç kesimlere kadar gelen sıcak ve nemli hava akımının etkisinde kalması, Tiflis'te yağışlı ve ılıman bir iklimin hâkim olmasını sağlar. Şehrin doğusuna gidildikçe karasal iklim özellikleri görülür.

Tiflis şehrinin adı Gürcüce; "İsnis Tsihe", "Tphili", "Tphilisi", "Tphilis-kalaki" veya "Thbilisi" (თბილისი), Ermenice; "Tphhis", Arapça; "Teflis" veya "Taflis", Türkçe; "Tiflis" veya Evliya Çelebi'ye göre "Bitlis" şeklindedir. Bu isim şehrin yakınında bulunan sıcak su kaynaklarına (kaplıca) (Gürcüce'de sıcak anlamına gelen "tphili") istinaden verilmiştir¹.

Tiflis Tarihine Kısa Bir Bakış: Tiflis, Kartli Krallığı'nın V. yüzyıl başlarında Sasani (224-651) hâkimiyetine girmesinden itibaren önem kazanmıştır. Sasani valisinin Kartli'nin merkezi olan Mtsheta² yerine, Tiflis'te oturması, buranın gelişmesini ve VI. yüzyılda Mtsheta'yı geride bırakarak

¹ El-Belâzuri, *Fütûhu'l-Bıldân*, (Çev. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 278; Evliya Çelebi, *Seyahâtname*, İstanbul 1314, II, 318; Niko Berdzenişvili-Simon Canaşia, *Gürcistan Tarihi*, çev. Hayri Hayrioğlu, Sorun Yayınları, İstanbul 1997, s. 87, 163; V. Minorsky, "Tiflis", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, XII/1, 264; Robert Lyall, *Travels in Russia, the Krimea, the Caucasus and Georgia*, London 1825, s. 511.

² Mtsheta, günümüzde Tiflis'e 20 km. mesafededir.

Kartli'nin merkezi olmasını sağlamıştır³. Kartli Kralı I. Daçi, VI. yüzyılın başlarında başkenti Tiflis'e taşımıştır. Kartli, Sasani, Hazar ve Bizans hâkimiyetinde kalan Tiflis, VII. yüzyılda Habib b. Mesleme komutasındaki Müslüman Arapların eline geçmiştir (25/645-646). Araplar Tiflis'i, Sisecan ve Arran ile birlikte "Birinci İrminiye" şehirlerinden biri saymışlardır⁴. Habib, Tiflis halkına canları, kiliseleri, havraları, mabetleri serbest bırakarak dinlerini rahatça yaşama sözü vermiş, karşılığında hane başına bir dinar cizye istemiştir. Bu iyi muamele karşısında birçok Tiflisli Müslümanlığı kabul etmiştir. Şehre bir de kadı tayin edilmiştir. Habib'den sonra Sa'id el-Cüreşi, ondan sonra Mervan b. Muhammed vali atanmışlardır⁵. Bu dönemde Hazar Türkleri akınlarda bulunarak 764 ve 799 tarihlerinde Tiflis'i ele geçirmişlerdir⁶. Ardından Abbasi, Saci, Salari, Şeddadi ve Bagrat hâkimiyetinde kalan Tiflis ve çevresi⁷, 1048'den itibaren Selçuklu akınlara sahne olmuş ve 1069'da Sultan Alparslan tarafından fethedilmiştir. Alparslan şehrin yönetimini Gence hâkimi Fadlun'a vermiştir. Selçuklu

³ *Gürcistan Tarihi*, çev. M. F. Brosset, çev. H. D. Andreasyan, haz. E. Merçil, TTK Yayınları, Ankara 2003, s. 112, 147; N. Berdzenişvili- S. Canaşia, *a.g.e.*, s. 86.

⁴ El-Belâzuri, *a.g.e.*, s. 278; İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 105; Şemseddin Sami, *Kamusü'l-A'lâm*, Kaşgar Neşriyat, Ankara 1996, III, 1657.

⁵ El-Belâzuri, *a.g.e.*, s. 224, 289, 297; Yakut el-Hamavi, *Mu'cem el-Büldan*; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1998, s. 128-129, 175; Mesudi, *Muruc ez-Zeheb*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s. 97.

⁶ Hazarların Tiflis'i ilk ele geçişi, Ziebel Kağan ve Bizans İmparatoru Heraklius ile birlikte yapılan 628 seferiyle olmuştur (M. İ. Artamonov, *Hazar Tarihi, Türkler, Yahudiler, Ruslar*, çev. A. Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s. 200, 320, 329; Arthur Koestler, *Onüçüncü Kabile*, çev. B. Dişbudak, Plato Yayınları, İstanbul 2007, s. 18, 48; *Gürcistan Tarihi*, s. 191, 219). Ayrıca Hazarların Tiflis ile ilgileri hakkında bkz. Hudûd al-'Alam, "The Regions of the World" *A Persian Geography*, Trans. V. Minorsky, Oxford Press, London 1937, s. 456-458.

⁷ Abbasi hâkimiyeti esnasında Tiflis emirliği 826'dan itibaren Şu'ayboğullarına verilmiştir. Önce Ali b. Şu'ayb, daha sonra İshak b. İsmail b. Şu'ayb, Tiflis emiri olmuştur. İshak (Sahak) (833-853) halifeden bağımsız bir İslâm emirliği kurarak başına buyruk hareket etmeye başlamıştır. Bunun üzerine halife, 853'de Buğa et-Türki komutasında bir birliği Tiflis'e göndermiştir. Buğa et-Türki, Tiflis'i ele geçirmiş ve İshak'ı öldürmüştür (İbn Hurdazbih, *a.g.e.*, s. 140; *Gürcistan Tarihi*, s. 226-229; Hüsametdin M. Karamanlı, "Gürcistan", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1996, XIV, 312; N. Berdzenişvili-S. Canaşia, *a.g.e.*, s. 121). Sacoğlu Yusuf ve Bagratlar hakkında bkz. *Gürcistan Tarihi*, s. 189-426.

döneminde (1118) kuzeyden gelen 45.000 hane Kıpçak ile güneyden gelen Oğuz (Türkmen) kitleleri Gürcistan coğrafyasına yayılarak bölgede bir Türk varlığı oluşturmuşlardır. Ayrıca Tiflis şehir merkezine Türkmen tacirler yerleşmiştir. Tiflis'in güneyine yerleşenler Borçalı, Kazak ve Şemseddinlü, Oğuz boylarının ilk öncüleridir. Gürcü kralı II. David, Kıpçakların yardımıyla 1122'de Selçuklu hâkimiyetine son vermiş ve başkentini Kutaisi'den Tiflis'e taşımıştır. Selçuklular, II. David'in zulmü karşısında Tiflis Müslümanlarının şikâyeti üzerine birkaç kez bölgeye akın düzenlemiş iseler de bir başarı sağlayamamışlardır⁸.

Kraliçe Tamara döneminde parlak günler yaşayan Tiflis, 1221'de Moğol saldırısına uğramış, ancak Kral IV. Georgi (Laşa) onları püskürtmüştür. 1226'da Celalü'd-din Harzemşah'ın zapt ettiği şehir halkına aman verilmiş ve Abhazy'a gitmelerine müsaade edilmiştir. Şerefü'l-mülk'ün vali atandığı şehir, 1231'de Harzemşahların elinden çıkmıştır. 1236'da harap hale gelen şehir, burayı işgal eden Moğollar tarafından yeniden imar edilmiştir. 1283'de Kür'ün taşmasıyla gelen sel şehre büyük zayıat vermiştir. Olcaytu'nun ölümüne kadar (1316) İlhanlıların elinde kalan şehir, V. Giorgi tarafından Gürcü hâkimiyetine sokulmuştur⁹.

V. Bagrat'ın (1360-1395) saltanatı sırasında Timur'un eline geçen şehir (1386), kralın Müslüman olmasıyla onun idaresine verilmiştir. Ancak V. Bagrat ve daha sonraki kral VII. Giorgi'nin müslümanlara iyi davranma ve haraç ödeme şartlarını kabul etmelerine rağmen, ikiyüzlü siyaset uygulamalarına kızan Timur, onları cezalandırmak için, 1392-1403 yılları arasında muhtelif defalar Tiflis'e girmiş ve son seferinde şehri Halil Mirza'nın iktasına katmıştır¹⁰. Seyyah Clavijo, Timur'un Gürcistan fetihlerinin bölge-

⁸ *Gürcistan Tarihi*, s. 291, 316, 322, 324; Ş. Sami, *a.g.e.*, III, 1658; N. Berdzenişvili-S. Canaşa, *a.g.e.*, s. 142-143.

⁹ Ş. Sami, *a.g.e.*, III, 1658; A. G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005, s. 26, 42, 153; N. Berdzenişvili-S. Canaşa, *a.g.e.*, s. 163, 189.

¹⁰ Nizamüddin Şami, *Zafer-nâme*, çev. Necati Lugal, TTK Yayınları, Ankara 1949, s. 120-121, 329; Şerafe'd-din Ali Yezdi, "Zafer-nâme-i Emir Timur, (Tercüme-i Zafer-nâme)", haz. Tanju Oral, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1991, s. 96; İbn Arabşah, *Aca'ibü'l-makdûr fi neva'ib-i Timûr*, çev. Murteza b. Ali Nazmizâde, *Tarih-i Timurleng*, İstanbul 1142, s.155; A. G. Galstyan, *a.g.e.*, s. 162-163; V. Minorsky, *a.g.m.*, s. 270; Toma Metsopski (*Timur ve Haleflerinin Tarihi*, haz. G. Solmaz, Ankara 2002, s. 14-15), Bagrat'ın önceden Yahudi iken daha sonra Hıristiyan olduğunu, Timur'un baskısıyla dininden döndüğünü yazar.

nin sulh ve sükûna kavuşmasını sağladığını belirtir (1404)¹¹. Timur'un vefatından sonra, I. Aleksandre, Tiflis'teki Timurlu hâkimiyetine son vermiştir (1413). 1437'de Şahrüh bir sefer yapmışsa da, Aleksandre ona hediyeler göndererek şehre girmemesini sağlamıştır. Ancak az sonra Kara-koyunlu Cihan Şah Tiflis'i zapt etmiştir (1440). Şehir, 1477'de İmareti kralı II. Bagrat'ın saldırılarına karşı koyamayacağını anlayan Kartli kralı III. Konstantine (1469-1505) tarafından Akkoyunlu Uzun Hasan Bey'e teslim edilmiştir. Şehrin idaresini Sufi Halil-i Musullu'ya veren Uzun Hasan'ın vefatından sonra Konstantine, şehri işgal etmiştir. Bunun üzerine Sultan Yakub, Sufi Halil'i Tiflis üzerine göndermiş ve 4 Şubat 1489'da şehir yeniden zapt edilmiştir¹².

Devletin kuruluşundan itibaren Safeviler, Tiflis'i hâkimiyet sahasına almaya çalışılmışlardır. Nitekim Şah I. İsmail, 929 (1522-1523)'da şehri zapt etmiş ve Kür'ün sağ kıyısında köprübaşında bir cami yaptırmıştır. Bu esnada Kartli kralı olan IX. Giorgi (1525-1534) Osmanlıların vasalı olarak tanınmıştır¹³. Gürcüler ile Safeviler arasında el değiştiren şehre Şah I. Tahmasp dört sefer düzenlemiştir¹⁴; 1540'da Tiflis ve Bartis'i ele geçirdiğinde I. Louarsab'ın tayin ettiği şehir hâkimi Gülbâd¹⁵ İslam'ı kabul ettiğinden,

¹¹ Klaviyo, *Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat*, çev. Ö. R. Doğrul, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1975, s. 81.

¹² Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2001, s. 342; Hasan-ı Rûmlu, *Ahsenü't-Tevârih*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara 2006, s. 239, 541-542, 583; John E. Woods, *Akkoyunlular, Aşiret, Konfederasyon, İmparatorluk, 15. Yüzyıl Türk-İran Siyaseti Üzerine Bir İnceleme*, çev. S. Özbudun-Ek; N. Sakaoğlu, Milliyet Yayınları, İstanbul 1993, s. 202, 277; N. Berdzenişvili-S. Canaşa, *a.g.e.*, s. 210. V. Minorsky, *a.g.m.*, s. 272'de Tiflis'in yönetiminin Konstantin'e verildiğini yazar. Buna karşılık Seyyah J. Barbaro (*Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, çev. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005, s. 111) ise, Uzun Hasan Bey'in Tiflis'e girdiğinde halkın göç ettiğini, bu yüzden hiçbir mukavemetle karşılaşmadan şehri ele geçirdiğini, Kartli, İmareti ve Korkara (Kvarkvare) Gürcü krallarıyla barış yaptığını ve Tiflis hariç diğer yerlerin idaresini Gürcü emirlerine verdiğini yazar.

¹³ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, TTK Yayınları, Ankara 1993, s. 98, 124.

¹⁴ Tahmasp'ın seferlerini Hasan-ı Rumlu ve İskender Türkmen, 1540, 1546, 1551 ve 1554 olarak, Vahuşt, Brosset ve Minorsky 1536, 1548, 1553 ve 1558 olarak verirler (Oktay Efendiye, *Azerbaycan Safeviler Devleti*, Bakı 1993, s. 92-93).

¹⁵ N. Berdzenişvili-S. Canaşa, *a.g.e.*, s. 219'da Gürcüce adının Gulbaati Mouravi olduğunu yazar. Kırzioğlu (s. 172) ise bu ismi Kelbad olarak verir.

idaresini ona vermiştir. 962 (1555) Osmanlı-Safevi anlaşmasıyla (Amasya) Tiflis ve çevresi Safevilerin olurken¹⁶, I. Louarsab Tiflis'e saldırmaya devam etmiştir. Bunun üzerine Tahmasp 1558'de dördüncü seferine çıkarak Barati, Gori ve Atani'yi ele geçirmiş ve Louarsab öldürülmüştür. Louarsab'ın yerine kral olan oğlu I. Simon (1558-1600), Şaban 968 (Mayıs 1561)'de Tiflis'i almak isteyince, Gence-Karabağ hâkimi Ziyadoğlu Şahverdi Sultan onun üzerine yürüyerek şehri kurtarmıştır. Aynı yıl Tahmasp'a bağlılığını bildiren ve ihtida eden Simon'un kardeşi David (Davud Han) Kartli kralı ilan edilmiş ve Tiflis yönetimi ona verilmiştir. Simon, şehri almak için çeşitli teşebbüslerde bulunmuş ise de başarılı olamamış ve 976 (1569)'da esir edilerek Kazvin'e götürülmüştür¹⁷.

Tiflis'te Osmanlı Hâkimiyetinin Tesisi: Osmanlıların Safevi sınırlarına dayanmasından bir müddet sonra Şirvan, Dağıstan ve Tiflis hanları (Davud Han), Safevi tahakkümüne karşı Osmanlılardan yardım talebinde bulunmuşlardır. Bunun üzerine harekete geçen Lala Mustafa Paşa, 20 Cemaziyelahir 986 (24 Ağustos 1578)'de Tiflis'i zapt etmiştir. Fetihden az önce Davud Han döneklilik ederek Safevi tarafına geçmiş ve Tiflis halkının bir kısmını göç ettirmiştir. Lala Mustafa Paşa, Erzurum'a döndükten sonra (21 Kasım 1578), İmam Kulu Han, Halife Ensar, Kazak Dönmez Bey ve Simon komutasındaki Safevi-Gürcü birlikleri zaman zaman Tiflis'e saldırmışlardır. Osmanlı kuvvetlerinin direnişi ve 1578'de Hasan Paşa'nın, 1580'de Koca Sinan Paşa'nın ve 1584'de Rıdvan Paşa'nın takviyesi karşısında şehri alamamışlardır. Osmanlılar karşısında başarı elde edilemeyeceğini anlayan Safeviler, 1590'da sulh anlaşması imzalamış ve Tiflis'i Osmanlılara bırakmışlardır. Davud Han da çareyi Osmanlı tarafına geçmekte

¹⁶ Bu anlaşma ile İmaret, Dadyan, Güryel, Tao bölgeleri Osmanlı, Kartli, Kahet, Mosuk bölgeleri Safevi nüfuz bölgelerine ayrılmıştır (H. M. Karamanlı, a.g.m., s. 314; O. Efendiyev, a.g.e., s. 83).

¹⁷ Hasan-ı Rûmlu, *Ahsanu't-Tavârikh*, Editör C. N. Seddon, Baroda 1931, I, 401, 414-415, 417-418, 441-442; İskender Beg Türkmân, *Târih-i Âlem Ârâ-yı Abbâsi*, Tahran 1334-1335, I, 84, 88-90; Bekir Kütükoğlu, "Tahmasp I", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, XI, 642; V. Minorsky, a.g.m., s. 272. Safevi hükümeti David'e güvenmediğinden olsa gerek Şahkulu Sultan Karıncaoğlu'nu zaman zaman David'in yanına göndererek mühim işleri ona yaptırıyordu (İskender Türkmân, a.g.e., I, 138).

bulmuştur¹⁸. Ancak Simon'un saldırıları son bulmamış; 26 Şevval 1001 (26 Temmuz 1593)'de, Tiflis ve civarını şenlendirmek üzere Osmanlıların bölgeye yerleştirdikleri Bozulus Türkmenlerine saldırarak, pek çok kişiyi öldürmüş ve hayvanlarını yağmalamıştır. Ardından, 18 Rebiülevvel 1002 (12 Aralık 1593)'de Tiflis'e gitmeye çalışan Osmanlı kuvvetlerine saldıran Simon, sonunda yakalanarak İstanbul'a gönderilmiş ve 1600'de burada ölmüştür¹⁹. Tiflis'te Osmanlı hâkimiyeti Şah I. Abbas'ın şehri ele geçirdiği 1603'e kadar devam etmiştir²⁰.

Fetihten elden çıkışa kadar geçen süre içerisinde mu'tâd usul gereği Tiflis'in tahrir edilmesi gerekiyordu. Ancak Kafkasya'da zapt edilen yerlerin elde tutulabilmesi pek zordu. Özellikle Tiflis, daimi surette Safevi-Gürcü birliklerince tazyik ediliyordu. Bölgede hâkimiyetin tam olarak sağlanamaması ve güvenliğin olmaması sebebiyle tahrir işlemi yapılamamış, Osmanlı vergi ve toprak sistemi yürürlüğe konulamamıştır. Bunun üzerine yıllık vergi alma yoluna gidilerek, Kartli kralı Aleksandr'dan 30 yük ipek vergi olarak alınmıştır²¹.

Şah I. Abbas, Kartli'nin yönetimine başlangıçta II. Loursab'ı (1605-1616) getirmiştir. Ancak daha sonra itaatsizliği sebebiyle onu öldürtmüş ve 1025 (1616)'de bizzat bölgeye gelerek idareyi Müslüman olmuş VI. Bagrat'a vermiştir. 1623'de Gürcistan'a gönderilen Kaçkay Han'ın Gürcüleri kötü davranması sebebiyle, Zilkade 1034 (Ağustos 1625)'de Tahmuras Han isyan etmiş ve Kaçkay Han'ı yenerek Kartli'yi ele geçirmiştir²². 1634'de Müslüman olan Keyhüsrev (Rüstem) Tiflis hanı yapılmıştır. Keyhüsrev, Safevi

¹⁸ Selaniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selâniki*, haz. Mehmet İpşirli, TTK Yayınları, Ankara 1999, I, 119, 124, 151-152; İskender Türkmân, *a.g.e.*, I, 235, 265; *Tarih-i Osman Paşa*, (Yay. Yunus Zeyrek), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 4, 7, 23, 58, 67; Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 292-293, 341, 344; Bekir Kütükoğlu, "Mustafa Paşa", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, VIII, 735; Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsi Münasebetleri, 1578-1612*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1962, s. 92-98.

¹⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Mühimme Defteri (MD)*, nr. 71, s. 125, 167; Selaniki, *a.g.e.*, II, 833-835.

²⁰ İskender Türkmân, *a.g.e.*, II, 716-718.

²¹ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1983, III/1, 61-62.

²² İskender Türkmân, *a.g.e.*, II, 868, 898, 901, 920; *Topçular Kâtibi Abdulkâdir (Kadri) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil)*, haz. Ziya Yılmaz, TTK Yayınları, Ankara 2003, II, 809-810.

örf ve âdetlerini Gürcistan'da yerleştirdiği gibi, Gürcü halkının sosyal hayatını iyileştirici tedbirler almıştır. 1658'de yerine geçen evlatlığı Şah I. Navaz (Vahtang Muhranbatoni), babasının politikalarını devam ettirmiş ve bölgenin imarı için çalışmıştır. Tiflis hanlığına 1676'da Şah II. Navaz (XI. Giorgi), 1688'de I. İrakli (Nazar Ali Han) tayin edilmiştir. I. İrakli, Rusya'da eğitim görmüş birisi olup, Tiflis'te bazı yenilikler yapmak istemiş, ancak tavadların (asilzadeler) muhalefetiyle karşılaşmıştır. 1703'de vali tayin edilen VI. Vahtang zamanında şehrin ticareti canlanmış ve şehirde bir matbaa kurulmuştur (1709). Bu matbaada Şota Rustaveli'nin "Vephis Tkaosani" (Kaplan Postu Giymiş Şövalye) gibi edebi ve diğer alanlarda eserler basılmıştır. Ayrıca Gürcü tarihinin yazılması için bir heyet teşkil edilmiş, Sulhan Saba Orbeliani tarafından Gürcüce sözlük yazılmış ve şair Arçil'in milli hislere hitap eden şiir kitabı yayınlanmıştır. VI. Vahtang'ın Rusya'ya meyletmesi ve Afganlara karşı Şah Hüseyin'in yardım istegine katılmaması yüzünden 1714'de valilikten alınmış ve Tiflis'in idaresi İese (Ali Kuli Han)'ye verilmiştir. 1716'da İslam'ı kabul edince tekrar vali yapılan VI. Vahtang, 1723'de Petro ile anlaşınca bir kez daha valilikten alınmıştır. Yerine atanan Kaheti valisi Muhammed Kulu Han (III. Konstantine), Safevi, Gürcü ve Lezgi birlikleriyle 8 Mart 1723'de Tiflis'e girmiştir²³.

XVIII. asır başlarında İran'ın içinde bulunduğu buhrandan ve Rus ilerlemesinden rahatsız olan Osmanlılar, 1723'de üç koldan Safevi ülkesine yürümüşlerdir²⁴. İlk askeri hareket cenub-i Kafkasya'ya yapılarak; Erzurum

²³ *Târih-i İsmail Asım (Küçük Çelebi-zâde) Efendi*, İstanbul 1282, s. 46; *Osmanlı-İran-Rus İlişkilerine Ait İki Kaynak*, çev. H. D. Andreasyan, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1974, s. 46, 54-55; Sevda Ali Kızı Süleymanova, "XVIII. Yüzyılda Azerbaycan'ın Güney Batısındaki Osmanlı Sınır Muhafızları", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, I, 634; V. Minorsky, a.g.m., s. 273; N. Berdzenişvili-S. Canaşıa, a.g.e., s. 255-269.

²⁴ Bir koldan Van valisi Köprülü-zâde Abdullah Paşa Azerbaycan'a, bir başka koldan Bağdat valisi Hasan Paşa Hemedân ve Kirmanşâhân taraflarına saldırmışlardır (BOA, MD, nr. 132, s. 75, tarih; Evâil-i Rebiülevvel 1137/ Kasım 1724; Tofiq Mustafazade, *XVIII Yüzyıllık-XIX Yüzyıllıkın Evvelerinde Osmanlı-Azerbaycan Münasibetleri*, Bakı 2002, s. 15-26; H. Memmedov Karamanly, "XVI-XVIII Yüzyıllar Osmanlı-Safevi Savaşları", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, I, 503-505; *Osmanlı-İran-Rus İlişkilerine Ait İki Kaynak*, s. 36; İ. Hakkı Uzunçarşılı, "XVIII. Asırda Osmanlı-İran Münasibetleri", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XII, 513-516.

beylerbeyi Silahdar İbrahim Paşa, 20 Ramazan 1135 (23-24 Haziran 1723)'de Tiflis'i fethetmiş ve şehrin yönetimini VI. Vahtang'ın oğlu İbrahim Bey (Bakar/Şah Navaz)'e vermiştir²⁵. Bir Ermeni kaynağı, Türklerin şehre girdiğinde halka çok iyi davrandıklarını, yağma yapmadıklarını ve esir almadıklarını yazar²⁶. İstanbul da bölge yöneticilerine halktan ağır vergiler alınmamasını emretmiştir²⁷. Silahdar İbrahim Paşa daha fazla ilerlemeyerek Tiflis'te kalınca, Ruslar Bakû'yü işgal etmiştir. Osmanlı hükümeti, İbrahim Paşa'yı bu tedbirsizliği yüzünden azlederek yerine, Diyarbakır valisi Arifi Ahmed Paşa'yı serdar tayin etmiştir (9 Temmuz 1723)²⁸. İstanbul muahedesıyla (1136/1724) Ruslar da Tiflis'teki Osmanlı nüfuzunu kabul etmişlerdir²⁹.

Askeri harekâtın bitmesini müteakip, mimar İbrahim Ağa tarafından Tiflis ve Celayir Kaleleri onarılmaya başlanmış³⁰, Tiflis'in arazi tahriri yapı-

²⁵ Osmanlı ilerleyişi sırasında Tiflis yönetiminde Muhammed Kulu Han bulunuyordu. Vahtang ise şehirden ayrılmıştı. Osmanlılarla ilişkisi olmasına rağmen fetihten sonra şehre gitmeyen Vahtang, 1724'de Rusya'ya göç etti. Ancak Vahtang'ın ailesinden pek çok kişi Tiflis'te kalarak Osmanlı hizmetine girdi. Nitekim oğlu İbrahim Paşa Tiflis beylerbeyi olurken, kardeşi İlyas Mustafa Paşa (Yese Han)'ya da 7 Cemaziyelevvel 1136 (3 Mart 1724)'da Kahet Beylerbeyiliği yurtluk-ocaklık olarak verildi. 27 Zilhicce 1137 (6 Eylül 1725)'de de Kartlı'den bazı yerler ocaklığına bağlandı. İlyas Mustafa Paşa'nın oğlu Abdullah da 7 Cemaziyelahir 1136 (3 Mart 1724)'da Somhit sancakbeyliğine getirildi (Çelebi-zâde, *a.g.e.*, s. 46-48; Fahameddin Başar, *Osmanlı Eyâlet Tercihâtı (1717-1730)*, TTK Yayınları, Ankara 1997, s. 154, 158). Tiflis'in anahtarı 6 Şevval 1135 (10 Temmuz 1723)'de III. Ahmed'e takdim edildi (Çelebi-zâde, *a.g.e.*, s. 48).

²⁶ *Osmanlı-İran-Rus İlişkilerine Ait İki Kaynak*, s. 47.

²⁷ BOA, Cevdet, Dâhiliye (C.DH), 192/9573, 29 Ramazan 1135 (3 Temmuz 1723).

²⁸ BOA, Cevdet, Askeriye (C.AS), 778/32935, 29 Zilhicce 1136 (18 Eylül 1724); Çelebi-zâde, *a.g.e.*, s. 71-72; İbrahim Paşa'ya, 4 Safer 1136 (3 Kasım 1723)'de Gence Beylerbeyiliği tevcih edildi. Ahmed Paşa 22 Cemaziyelevvel 1136 (17 Şubat 1724)'ya kadar Tiflis muhafazasında bulundu (F. Başar, *a.g.e.*, s. 154-155).

²⁹ Çelebi-zâde, *a.g.e.*, s. 158-161; *Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri-II (1575-1918)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1993, s. 28-35.

³⁰ 5 Şevval 1136 (27 Haziran 1724) tarihli bir kayda göre, tamirata başlanması için önce keşif yapılmıştır (BOA, C.AS, 1204/53949). Tiflis muhafızı İshak Paşa'nın marifetiyle de ihtiyaç maddeleriyle ilgili bir keşif defteri tutulmuştur (BOA, *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)*, nr. 18393). Tiflis kalelerinin tamirat işleri daha sonraki yıllarda da devam etmiştir. Nitekim 29 Safer 1138 (6 Kasım 1725) tarihli bir kayıttan tamiratın sürdüğü anlaşılmaktadır (BOA, C.AS, 583/24550).

mı, idari teşkilat, vergi ve toprak sistemi düzenlenmiş ve vakıf müessesesi tesis edilmiştir. Defterhane'den gönderilen Avni Efendi ile iki şakird tarafından 29 Şaban 1136 (21 Temmuz 1724)'dan az sonra başlatılan tahrir işlemi, 24 Ramazan 1140 (4 Mayıs 1728)'ta tamamlanmış³¹ ve İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Tapu-Tahrir Defterleri (TTD) katalogunda yer alan 897 ve 900 numaralı tahrir defterleri tutulmuştur³².

Osmanlılar Tiflis'i ele geçirdikten sonra, burası üzerinden Avar, Dağistan, Car-Tala Lezgileri gibi Kafkas halklarıyla ilişkileri geliştirmişlerdir³³. Kartli'de yaşayan Givi Amilakhvari, Luarsab Tarkhnishvili, Erasti Kaplanishvili ve diğer Gürcü beylerine din değiştirmeleri için baskı yapmamışlar ve geçmişten gelen hukuklarını tanıyarak onların mülk topraklarını zeamet olarak kendilerine vermişlerdir. Keza göçen halkın şehre geri getirilmesi ve güvenliklerinin sağlanması³⁴ ile dini inançlarını rahatlıkla yaşamalarını temin için tedbirler almışlardır. Hatta Sultan III. Ahmed,

³¹ BOA, *Cevdet, Maliye* (C.ML), 465/18936. Tahrir işlemi sırasında bazı zorluklar çıkmıştır. Bunların halli için çeşitli hükümler gönderilmiştir. Evâhir-i Safer 1138 (Ekim 1725)'de Tiflis defterdarına ve iki ay sonra Tiflis eyaleti dâhilinde vaki' kasabalar ve köylerin tahriri için tayin olunan muharrire (adı belirtilmemiş) gönderilen hükümlerde tahririn biran önce yapılmasından bahsedilmiştir (BOA, *MD*, nr. 133, s. 31). Diğer taraftan Ekim 1725 (Evâsıt-ı Safer 1138) tarihli bir hükümde Tebriz bölgesinin (BOA, *MD*, nr. 132, s. 394), Şubat 1726 (Evâhir-i Cemaziyelevvel 1138) tarihli Tebriz seraskeri Abdullah Paşa ile Silahdar katibi, Tebriz defterdarı ve muharriri Mustafa'ya gönderilen bir hükümde de; Tiflis, Tebriz, Kirmanşâhân, Hemedân, Erdelân, Luristân, Gence, Revan, Hoy, Tasuç ve Urmiye'nin tahriri için gerekenin yapılması emredilmiştir (BOA, *MD*, nr. 133, s. 76). Tahririn bitim tarihiyle ilgili de iki kayıt vardır; Defterlerin ilk sayfasında 4 Ramazan 1140 (14 Nisan 1728) düşülmüş iken, son sayfasında 24 Ramazan 1140 (4 Mayıs 1728) tarihi verilmiştir.

³² Tiflis eyaleti defteri iki cilt olup, her iki defterin başında da "işbu tahrir defteri ale-d devam düstur'ül- amel tutulmak için defter-i cedid-i hakanide hıfz olunmak buyuruldu. 4 Ramazan sene 140" kaydı ile Sultan III. Ahmed'e ait tuğra vardır. Tiflis merkez alınarak, 897 numaralı defterde eyaletin güney kesimi (Tiflis, Tumanis, Somhit, Akçakal'a, Kazak bölgeleri), 900 numaralı defterde kuzey kesimi (Gori, Muhran, Tiryalid, Kaygulu bölgeleri) toprakları kaydedilmiştir. Tiflis şehri merkezine (Tiflis kalesi) ait kayıtlar 900 numaralı defterde 24-85 sayfaları arasında bulunmaktadır. 897 numaralı defter 559 sayfa, 900 numaralı defter 528 sayfadır.

³³ BOA, *MD*, nr. 135, s. 485-486. Osmanlı-Car-Tala ilişkileri hakkında bkz. Sevda Ali Kızı Süleymanova, a.g.m., s. 631-639.

³⁴ İshak Paşa'ya 29 Zilkade 1145 (13 Mayıs 1733)'de gönderilen hüküm (BOA, C.DH, 214/10686).

Kartli Katolik cemaati lideri Domenti'nin güvenliğinin sağlanması için bir ferman yayınlamıştır. Bütün bunlara rağmen Tiflis'te Osmanlı hâkimiyeti uzun ömürlü olmamıştır. Beylerbeyi İshak Paşa'nın 22 Rebiülevvel 1147 (17 Eylül 1734)'de boşalttığı şehir, 18 Cemaziyelevvel 1148 (6 Ekim 1735)'de Şah Nadir'in eline geçmiştir. Böylece Tiflis'te Osmanlı hâkimiyeti sona ermiştir.

Osmanlı Hâkimiyetinin Sona Ermesinden Sonra Osmanlı-Tiflis Münasebetleri: Şah Nadir bölgeyi ele geçirdikten sonra, Kartli-Kaheti valiliğine 1735'de Ali Mirza (Alexandre)'yi³⁵, 1744'de Kartli'ye Tahmuras'ı, Kaheti'ye oğlu İrakli'yi vali tayin etmiştir. Ancak Şah Nadir'in ölümüyle (1747) ortaya çıkan otorite boşluğundan istifade eden Tahmuras, kendini Kartli kralı ilan etmiş, böylece Tiflis'te Hıristiyan Gürcü yönetimi başlamıştır. Tahmuras, Lezgi ve Şeki hanlarının saldırılarına karşı destek almak için 1760'da Rusya'ya gitmiş, ancak Ocak 1762'de burada ölünce oğlu II. İrakli, Kartli-Kaheti kralı olarak tahta çıkmıştır. Mayıs 1763'de Osmanlıların Gürcistan'a bir seferi olmuş ise de, önemli bir başarı elde edilememiştir. II. İrakli, babasının Rusya'ya yakınlaşma siyasetini devam ettirmiş ve 1769'da bir Rus birliğini ülkeye kabul etmiştir. Rusların desteğiyle 1776 ve 1784 yıllarında Gence, 1783 ve 1787 yıllarında Revan hanlıklarına saldırmıştır. Ancak Çıldır valisi Süleyman Paşa'nın desteklediği hanlar, Tiflis kralı ve Rus ordusunu yenmişlerdir. İrakli, 24 Temmuz 1783'de Rusya ile himaye anlaşması imzalamış ve bir Rus birliğini Tiflis'e getirmiştir³⁶. Buna mukabil Osmanlılar, Azerbaycan, Dağıstan, Revan, Hoy, Şirvan ve Şamahı han-

³⁵ *Osmanlı-İran-Rus İlişkilerine Ait İki Kaynak*, s. 102; Tsısana Abduladze, "XV-XVIII. Yüzyıllar Arası Türk (Osmanlı)-Gürcistan İlişkileri Hakkındaki Osmanlı Belgeleri", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, I, 629.

³⁶ BOA, Hatt-ı Hümayun (HAT), 5/170, 8 Şaban 1183 (7 Aralık 1769); BOA, C.A.S, 743/31239, 29 Safer 1184 (24 Haziran 1770); BOA, Cevdet, Hariciye (C.HR), 78/3866, 29 Receb 1193 (12 Ağustos 1779); BOA, HAT, 10/333-C, 19 Şevval 1197 (17 Eylül 1783); 19/908, 29 Zilhicce 1198 (13 Kasım 1784); *Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri, Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvân, Şeki, Revan, Kuba, Hoy-I (1578-1914)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1992, s. 64, 74-75, 84-85, 94-100, 135 vd; II, 66-76, 86, 92-94; Çeşmi-zâde Mustafa Reşid, *Çeşmi-zâde Tarihi*, haz. Bekir Kütükoğlu, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayını, İstanbul 1993, s. 2-6; T. Mustafazade, *a.g.e.*, s. 158, 195; V. Minorsky, *a.g.m.*, s. 275. Ayrıca Ruslar, Tiflis'e asker sevkıyatını kolaylaştırmak için yeni yollar inşa etmişlerdir (*Arşiv Belgeleri*, I, 85-89).

lıklarını birleştirme teşebbüsünde bulunmuş ve Tiflis'e bir saldırı planlamıştır. Ayrıca 1199 (1785) ve 1201 (1787)'de Dağıstan Avar hâkimi Ammi (Ümmi) Han komutasındaki Lezgiler, Tiflis havalisini yağmalamıştır. Osmanlıların Tiflis ve Rusya'ya savaş açacağı yolundaki beklentiler üzerine Tiflis'teki Rus birliği, 1787'de şehirden ayrılarak geri dönmüştür³⁷.

XVIII. asrın sonlarına doğru, İran, Azerbaycan ve Gürcistan'ı ele geçirerek İran Devleti'ni yeniden diriltmek iddiasıyla ortaya çıkan Kaçar Ağa Muhammed Han'a karşı, Gence, Şuşa, Tiflis, Dağıstan ve Şirvan hanları birleşerek karşı koymaya çalışmışlardır (9 Mayıs 1795). Buna rağmen Ağa Han, Rebiülevvel 1210 (Eylül 1795)'da Tiflis'i zapt etmiş, ancak Tahran'a döndüğünde II. İrakli Tiflis'i geri almıştır³⁸. II. İrakli zaman zaman Gence'yi Tiflis'e katmak için teşebbüsler bulunmuş ise de, başarılı olamamış ve 1798'de ölmüştür. Yerine geçen oğlu XII. Georgi, tam bir Rus taraftarı olarak Kartli-Kaheti krallığının Rusya'ya ilhakı politikası uygulamıştır. Bu yönde gösterdiği çabalar ancak ölümünden (1800) sonra sonuç vermiş ve Rusya, 12 Eylül 1801'de Kartli-Kaheti krallığını ilhak etmiştir³⁹. 1803'de Rusların Alazan (Kanık) çayı geçidinde mağlup ettiği Çar-Balaken topluluğunun liderleri Tiflis'te yaptıkları toplantıda Rusya'nın idaresi altına girdiklerini belirten mukaveleyi imzalamışlardır⁴⁰. XII. Georgi'nin yerine

³⁷ BOA, HAT, 24/1225, 15 Muharrem 1200 (18 Kasım 1785); 27/1290, 11 Muharrem 1202 (23 Ekim 1787); 27/1308, 23 Muharrem 1202 (4 Kasım 1787); *Arşiv Belgeleri*, I, 109-112; *Arşiv Belgeleri*, II, 86. Osmanlı tanımıyla "ehl-i İslâm'dan olup, öteden beri devlet-i âliyyenin hizmetinde bulunan" Lezgiler (*Arşiv Belgeleri*, II, 62), Avar, Conketay, Akkuşa, Carutale ve İlisulular ile birlikte Osmanlıların Tiflis'e yapacağı saldırıya katılmak için asker göndermişlerdir (Selh-i Rebiülahir 1199/Mart 1785 *Arşiv Belgeleri*, I, 90-93, 106-109). Çıldır valisi Süleyman Paşa, Rusya ve Tiflis'e karşı açılacak savaş için serasker tayin edilmiştir (11 Muharrem 1202/23 Ekim 1787, *Arşiv Belgeleri*, I, 115-121).

³⁸ BOA, HAT, 160/6688-A, 13 Rebiülevvel 1210 (27 Eylül 1795); Muhammed Cafer Hürmüci, *Târih-i Kâçâr*, Tahran 1344, s. 7-10, 18; Mehdi Bamdad, *Târih-i Ricâl-i İrân*, Tahran 1347, I, 178-179; *Arşiv Belgeleri*, I, 141-144, 148.

³⁹ Kral öldüğünde biraderi Aleksandra, Osmanlı Devleti'ne müracaat ederek Tiflis Hanlığı'nın kendisine verilmesini istirham etmiştir (BOA, HAT, 161/6721-G, 1 Rebiülevvel 1215/23 Temmuz 1800). *Arşiv Belgeleri*, I, 149-153; T. Mustafazade, *a.g.e.*, s. 241; V. Minorsky, *a.g.m.*, s. 276.

⁴⁰ Bu antlaşmaya göre Çar-Balakenliler her yıl Rus hazinesine 220 pud ipek vermeyi taahhüt etmekte idiler (Zekeriya Türkmen, XIX. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası (1800'lerin Başından 1828 Türkmençay Antlaşmasına Kadar), <http://yordam.manas.kg/ekitap/> s. 13.

geçen III. İrakli (Heraklius), Tiflis hanlığının devamı için Osmanlı ve Rusya devletleri arasında iki taraflı politika izlemiştir. Nitekim 1805’de İstanbul’a gönderdiği bir mektupta bağlılığını belirterek; Ruslar karşısında hanlığını muhafaza edebilmek için destek sağlayabileceğini ümit etmiştir. İrakli’nin siyasetine rağmen, ilki 1804’te çıkan pek çok halk ayaklanmasını kanla bastıran Rusya, 1804-1864 arasında Gürcistan’ın diğer bölgelerini de ele geçirmiştir. İç isyanlar nedeniyle bu işgale karşı çaresiz kalan Osmanlı Devleti, 1829 Edirne antlaşması ile Rusya’nın bölgedeki hâkimiyetini tanımıştır. Ancak Kafkasya’ya ilgisini devam ettirmiş ve Tiflis’te kurulan Başşahbenderlik vasıtasıyla bölgede olup bitenleri takip etmiştir. Öte yandan Ruslar, Tiflis’i, Kafkasya Piyade Nişancı Livası’nın merkezi yapmışlardır⁴¹.

XX. yüzyıl başlarında Tiflis’te çeşitli halk ayaklanmaları, saldırılar ve asayişsizlikler baş göstermiştir⁴². 7 Haziran 1905’de Tiflis Ermenileri, Müslümanlara saldırı hazırlığında iken yakalanmışlardır. Tiflis’te meydana gelen bu olaylar, Osmanlı hükümetince yakından takip edilmiştir⁴³. Şehirde örfi idare ilan edilmesine rağmen olaylar durdurulamamış; yağma, saldırı, cinayet ve soygunlar alenen yapılmaya başlamıştır. Bunun üzerine Tiflisli bazı Müslüman aileler Türkiye’ye göç etmek zorunda kalmışlardır⁴⁴. Bölgede Ermeni saldırılarının artması üzerine de Kafkas Müslümanları, Osmanlı hükümetinin de bilgisi ve desteği dâhilinde “Difâ’i” isimli “İttihâd-ı İslâm Cemiyeti”ni kurmuşlardır. Bu cemiyetin bir şubesi de Tiflis’te açılmıştır (18 Muharrem 1325/2 Mart 1907)⁴⁵. Osmanlıların Tiflis’e ilgisi Birinci Dünya Savaşı’na kadar sürmüştür⁴⁶.

⁴¹ *Osmanlı Devleti İle Kafkasya, Türkistan ve Kırm Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dâir Arşiv Belgeleri*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd. Yay, Ankara 1992; Z. Türkmen, a.g.m., s. 14.

⁴² 18 Kânunusani 1905’de Maveray-ı Kafkas demiryolu işçileri bir ayaklanma başlatmıştır. Şehirdeki çeşitli fabrikalarda çalışan işçilerin başlattığı grev, zamanla ihtilale dönüşmüş ve işçiler ile güvenlik güçleri arasında kanlı çatışmalar olmuştur. Kırmızı bir bayrak taşıyan bir Gürcü kızının güvenlik güçlerince öldürülmesi olayların büyümesine sebep olmuştur.

⁴³ BOA, Yıldız, Hususi Maruzat (Y. A. HUS), 489/25, 5 Cemaziyevvel 1323 (8 Temmuz 1905); 489/64, 10 Cemaziyevvel 1323 (13 Temmuz 1905); 491/80, 16 Cemaziyelahir 1323 (18 Ağustos 1905).

⁴⁴ BOA, Zaptiye (ZB), 610/81, 83, 97; 82/34, 5-7 Teşrinievvel 1323 (18-20 Ekim 1907).

⁴⁵ BOA, Hariciye Nezareti, Siyasi (HR. SYS), 2776/21, 28 Ağustos 1907; *Arşiv Belgeleri*, II, 128-129, 151, 210-216.

⁴⁶ BOA, HR. SYS., 2397/6, 8 Ocak 1918.

Osmanlı ve Safevi İdari Teşkilatında Tiflis

Tiflis, Sasaniler döneminde Kafkas bölge valiliğinin (eristhav=Farsça: Pitiaşşi) merkeziydi. I. Daçi'nin VI. yüzyıl başlarında başkenti Tiflis'e taşınmasıyla şehir Kartli Krallığı'nın merkezi oldu. Müslüman Arapların hâkimiyeti döneminde İrminiye emirliğinin örfi, kazai ve askeri merkeziydi. Halife buraya bir de kadı tayin etmişti. Kafkasya'daki Arap ordusunun asıl gücü burada konuşlanmıştı⁴⁷. 1122'de Kartli-Kahet Krallığı'nın başkenti yapıldı. Bu krallığın bağlı olduğu Harzemşahlar, Moğollar, Timurlular ve Akkoyunlular devirlerinde bölgenin tabi' krallık ve valilik (tümen=beylerbeyi) merkeziydi. Gürcistan topraklarının Kartli, İmareti (İdare merkezi Kutais) ve Kaheti (İdare merkezi Girim) olmak üzere üç krallığa ayrıldığı III. Konstantine (1469-1505) döneminde Kartli'nin merkezi olma özelliğini devam ettiren Tiflis, Safeviler zamanında Kartli-i Gürcistan eyaletinin merkezi merkeziydi⁴⁸. Eyaletin başında, han veya şah gibi unvanlar taşıyan beylerbeyiler bulunuyordu. Safevi beylerbeyleri çoğunlukla devleti kuran Türkmen beylerinden olmakla beraber, Gürcistan beylerbeyleri (Kartli, Kaheti) kul sisteminden gelen ve genellikle Müslüman olan Gürcü beylerdi. Davud Han, VI. Bagrat, I. Tahmuras, Keyhüsrev, Vahtang, XI. Giorgi, Ali Mirza bunlardandır. Afşar ve Kaçarlar döneminde ise bölge müslüman olmayan Tahmuras, İrakli ve XII. Giorgi gibi kralların idaresine verilmiştir.

Safevi döneminde I. Tahmasp'ın yaptığı idari taksimata göre Tiflis eyaleti, Tiflis çevresi ile Tiflis'in kuzey ve batısındaki Gori, Muhran, Tiryalid, Kevsur, Karakalkan, Kaygulu ve Tumanis'in kuzey bölgelerini içine alıyordu. Tumanis'in güneyi ile Tiflis'in güney kesiminde yer alan Şemseddinlü, Kazak, Borçalı ve Akçakal'a, bölgeleri ise buralarda yoğun Türkmen nüfusu yaşadığından 1540'da Gence beylerbeyliğine bağlandı⁴⁹.

⁴⁷ *Gürcistan Tarihi*, s. 208; N. Berdzenişvili-S. Canaşia, *a.g.e.*, s. 115, 156.

⁴⁸ İskender Türkman, *a.g.e.*, II, 947. Diğer eyaletler; Şirvan (Şamahı), Karabağ (Gence), Çukur-sa'ad (Revan), Azerbaycan (Tebriz), Kalemrevi âl-i Şeker (Hemedân), Diyarbekir (Amid), Erzincan, Irak-ı Acem, Kirmanşâhân ve Kelhûrân, Kirman, Irak-ı Arab (Bağdad), Kandeher, Belh, Merv, Meşhed, Herat, Esterabâd, Huzistan, Bâne, Seyistan ve Luristân'dı.

⁴⁹ Şahin Farzeliyev, *Azerbaycan XV-XVI Asrlarda, Hasan Beg Rumlu'nun "Ahsenü't-Tevârih"*, *adlı eseri üzere*, Bakı 1983, s. 120.

Osmanlılar, 1578 akınıyla ele geçirdikleri topraklarda yaptıkları idari düzenlemeyle Gürcistan arazisini Tiflis, Lori, Gori ve Tumanis olmak üzere dört idari-muhafaza bölgesine ayırdılar⁵⁰. Fetihden hemen sonra (1578) Tiflis, beylerbeylik yapılarak⁵¹, beyliğine Ferhat Paşa oğlu Mehmet Paşa getirildi. 1579'da Hacıbeyzâde Ahmed Paşa, 1580'de Yusuf Sinan Paşa ve 1582'de Ömer Paşa beylerbeyi atandılar⁵². 1590 Osmanlı-Safevi anlaşmasıyla bölgedeki durum normalleşince Osmanlılar gerçek manada bir idari düzenleme yaparak⁵³ 3 Cemaziyelevvel 1000 (16 Şubat 1592)'de Tiflis eyaletini kurdular ve valiliğe Zeyrek Cüce'nin kardeşi Osman Paşa'yı tayin ettiler. Cemaziyelahir 1003 (Şubat 1595)'de Osman Paşa azledilerek yerine Habeş'ten ma'zul Tat Ali Bey atandı. Rebiülahir 1005 (Kasım 1596)'de Behram Paşa Tiflis valisiydi⁵⁴.

Osmanlılar, 1723 seferinden sonra Gürcistan'da Tiflis ve Kahet olmak üzere iki beylerbeylik oluşturdular. Tiflis beylerbeyliği 3 Zilkade 1135 (5 Ağustos 1723)'de kurularak yıllık 40.000 kuruş maktu' vergi ödemek şar-

⁵⁰ Tumanis 1584'de bölgede beylerbeylik yapılan ilk yer olmuş ve Hasan Paşa beylerbeyi olarak atanmıştır (İ. Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1972, III, 76). Lori beylerbeyliği de 1584'de Tumanis'ten az sonra kurulmuş, ancak 15 Mart 1593'de Çıldır beylerbeyliğine bağlı bir sancak hâline getirilmiştir. Lakin merkezi yönetim bunu uygun bulmayarak tekrar beylerbeylik yapmış ve Nazar Han'ın idaresine vermiştir (BOA, MD, nr. 70, s. 64, 22 Cemaziyelevvel 1001/24 Şubat 1593; s. 91, 11 Cemaziyelahir 1001/15 Mart 1593). B. Kütükoğlu Tiflis'in yanı sıra, Sohum, Kaheti ve Şirvan'ın beylerbeylik yapıldığını yazar (B. Kütükoğlu, "Mustafa Paşa", s. 735).

⁵¹ İ. H. Uzunçarşılı, (*a.g.e.*, III/1, 59), M. F. Kırzioğlu, (*a.g.e.*, s. 339, 386), B. Kütükoğlu (*Osmanlı-İran*, s. 93) ve T. Abduladze, (*a.g.e.*, s. 626) "beylerbeyi atandığını" yazarlar. Ancak incelenen Osmanlı belgelerinde buraya tayin edilen beylerbeylerin, Osmanlı idari teşkilattaki bilinen eyalet yöneticisi yetki ve sorumluluğu konumundan ziyade, Tiflis Kalesi'nin muhafazasıyla görevli oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim Tiflis ve Erzurum beylerbeylerine gönderilen 12 Rebiülevvel 988 (27 Nisan 1580) tarihli hükümde "Gori, Davud Han'a beylerbeylik tarikiyle tevcih olundu" ifadesi, Tiflis'e atanan beylerbeylerin de benzer durumla atandıklarına delalet eder (BOA, MD, nr. 44, s. 99; B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran*, s. 115).

⁵² BOA, MD, nr. 44, s. 174-175; M. F. Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 340-341, 344; B. Kütükoğlu, *Osmanlı-İran*, s. 93-98, 106.

⁵³ Nitekim Sultan III. Murad'ın 21 Mart 1590'da Şah I. Abbas'a gönderdiği sulh akdi mektubunda Kartli'de Tiflis Tumanis ve Gori'yi idari statüye aldığını belirtmiştir (M. F. Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 389).

⁵⁴ BOA, MD, nr. 69, s. 151; nr. 70, s. 146, 7 Safer 1001/13 Kasım 1592; Selaniki, *a.g.e.*, II, 447, 454; Topçular Kâtibi, *a.g.e.*, I, 180.

tıyla, ocaklık olarak Gürcü asıllı İbrahim Paşa'ya tevcih edildi⁵⁵ ve 1590 idari düzenlemesinde eyalet olan yerler Tiflis'e bağlı sancaklar haline getirildi. Nitekim 1728'de Tiflis eyaleti; Tiflis, Tumanis, Somhit, Akçakal'a, Kazak, Gori, Muhran, Tiryalid ve Kaygulu livalarından oluşuyordu. 1590'dan farklı olarak 1723'de Lori, Gence eyaletine bağlandı. Beylerbeyiliğine evâhir-i Muharrem 1137 (Eylül 1724)'de merkezden Recep Paşa'nın atanmasıyla Tiflis, Osmanlı idari sistemine girmiş oldu⁵⁶. Kahet eyaleti de 6 Muharrem 1136 (6 Ekim 1723)'da kurularak Rumeli beylerbeyliği payesiyle ve ocaklık statüsüyle Muhammed Kulu Han'a tevcih edildi⁵⁷.

TABLO 1: 1728'de Tiflis Eyaleti'nin idari taksimatı

<i>TTD 897'de yer alan liva ve nahiyeler</i>	<i>TTD 900'de yer alan liva ve nahiyeler</i>
1- Tiflis livası; Baratlı, Tumanis, Baydar, Temürçi Hasanlu nahiyelerinden	5- Gori livası; Sisay (Sisi), Bedre, İmlahor, Kara-kalgân ve Şansı nahiyelerinden
2- Somhit livası; Somhit, Taşır, Penik nahiyelerinden	6- Muhran livası
3- Akçakal'a livası	7- Tiryalid livası; Kumarid, Kuçarid nahiyelerinden
4- Kazak livası; İnçe, Çuvaz, Ahıstar, Terek ⁵⁸ nahiyelerinden	8- Kaygulu livası

Osmanlılar da Safeviler gibi zaman zaman Müslüman olan Gürcüleri yönetim örgütünün başına getirmişlerdir. Nitekim Sinan Paşa Luarsab'ın oğlu Yusuf'u, İbrahim Paşa 3 Zilkade 1135 (5 Ağustos 1723)'de yurtluk-ocaklık statüsünde Vahtang oğlu İbrahim Paşa (Bakar)'yı beylerbeyi tayin etmişlerdir. Ancak Osmanlı hâkimiyeti tam manasıyla tesis edildikten sonra merkezden vali tayin edilmiştir. Bu meyanda Tiflis beylerbeyliği, gurre-i Cemaziyelevvel 1136 (Ocak 1724)'da eski Halep valisi Recep Paşa'ya, 29 Zilhicce 1136 (18 Eylül 1724)'da Mehmed Behram Paşa'ya, 2 Şevval 1137 (14 Haziran 1725)'de Çıldır beylerbeyliği üzerinde kalmak ve Tiflis kalesini muhafaza etmek şartıyla İshak Paşa'ya tevcih edildi. İshak

⁵⁵ Çelebi-zâde, *a.g.e.*, s. 69. İbrahim Paşa, 22 Cemaziyelevvel 1136 (17 Şubat 1724)'da Ankara'ya tayin edildi (F. Başar, *a.g.e.*, s. 74).

⁵⁶ BOA, *Tapu-Tahrir Defteri (TTD)*, nr. 897; nr. 900; nr. 903, s. 1-3; BOA, *MD*, nr. 132, s. 94; Çelebi-zâde, *a.g.e.*, s. 195; F. Başar, *a.g.e.*, s. 113, 151, 155-158, 170.

⁵⁷ F. Başar, *a.g.e.*, s. 153.

⁵⁸ H. M. Karamanlı bu ismi "Türk" olarak yazmıştır ("Gürcistan", s. 315).

Paşa'nın görevi 28 Rebiülahir 1140 (13 Aralık 1727) ve 10 Ramazan 1141 (9 Nisan 1729)'de ibka edildi. Haziran 1732'de Şahin Mehmed Paşa Tiflis valiliğine tayin edildi ise de, onun valiliği kısa sürdü ve İshak Paşa tekrar beylerbeyi yapıldı. Şah Nadir'in saldırıları karşısında Eylül 1734'de Tiflis'ten çekilen son Osmanlı ordusunun beylerbeyi İshak Paşa'ydı. Şah Nadir bölgeyi ele geçirdiğinde, Safevi ve Osmanlı idari taksimatını değiştirerek Lori, Borçalı, Kazak ve Şemseddin bölgelerini Kartli'ye bağladı ve idaresini Tahmuras'a verdi⁵⁹. Son olarak Tiflis, 26 Mayıs 1918'de ilan edilen Gürcistan Cumhuriyeti'nin başkenti yapıldığı günden itibaren bu devletin merkezidir⁶⁰.

Osmanlılar, Tiflis'in 1723 fethinden sonra idari teşkilatlanma çerçevesinde bir defterdarlık kurdular. Bu defterdarlık hem Tiflis eyaletinin, hem de Revan seraskeri Ahmed Paşa'nın muhafaza bölgesinin işlerine birlikte bakmaktaydı⁶¹. Tiflis-Revan defterdarlığına ilk olarak 8 Zilkade 1135 (10 Ağustos 1723)'de Tiflis'teki darphanenin emini olan Lam'i Halil Ağa tayin edildi. Lam'i Halil Ağa Tiflis defterdarlığı ve darphane eminliği işlerine bakarken, Revan ordusu muhafaza bölgesinin işlerinin yürütülmesi için Ahmed Paşa'nın ma'iyetinde 27 Rebiülahir 1136 (24 Ocak 1724)'da eskiden Azak defterdar vekili Merami Ahmed Efendi defterdar vekili olarak göreve getirildi. Merami Ahmed Efendi 18 Cemaziyelahir 1137 (4 Mart 1725)'de Tebriz defterdarı olunca yerine Kasım Efendi tayin edildi. Lam'i Halil Ağa'nın vefatı üzerine 27 Rebiülahir 1137 (13 Ocak 1725)'a kadar vekâleten Seyyid Mahmud'un baktığı Tiflis defterdarlığı ve darphane nazırlığı 17 Safer 1138 (25 Ekim 1725)'de Abdurrahman Efendi'ye tevcih edildi⁶².

⁵⁹ BOA, MD, nr. 132, s. 94, 95, 114, 212; nr. 133, s. 55, 185; nr. 135, s. 95, 286; nr. 136, s. 129; BOA, Cevdet, Timar (C.TZ), 79/3909; F. Başar, *a.g.e.*, s. 120; T. Mustafazade, *a.g.e.*, s. 51-53, 128; Fahreddin Nerimanoglu, *Ulu Gence*, Bakı 2000, s. 44-45.

⁶⁰ Tiflis, Birinci Dünya Savaşı sonunda İngiliz, Mart 1921'de Gürcü asıllı Stalin ve Orconikidze'nin yönetimindeki Kızıl Ordu'nun işgallerine uğramıştır. Stalin ülkenin bağımsızlığına son vererek Bolşevik yönetim kurmuş ve Tiflis'i Transkafkasya Sovyet Federe Cumhuriyeti'nin merkezi yapmıştır. Bu hükümete karşı 1924'te bir halk ayaklanması olmuşsa da Sovyet yönetimince kanlı biçimde bastırılmıştır. 1936'da Tiflis merkezli Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecine girmesinin ardından, 9 Nisan 1991 tarihinde başkenti Tiflis olan bağımsız Gürcistan Cumhuriyeti ilan edilmiştir.

⁶¹ Tevcih kaydında "defterdarlık-ı Tiflis ma'a Revan" ifadesi geçmektedir (F. Başar, *a.g.e.*, s. 275).

⁶² BOA, MD, nr. 133, s. 31, 55; BOA, MAD, nr. 15651 ve 16981; F. Başar, *a.g.e.*, s. 273-276.

Tiflis Şehrinin Fizyonomik Yapısı

Tiflis şehrinin çekirdek yapısının temel ünitesi kaledir. Her ne kadar Minorsky ve N. Berdzenişvili⁶³, ilk kent merkezi mahallinin kükürtlü suların aktığı ılıcalar kısmı olduğunu yazarlarsa da, buranın gerek surlarının olmayışı dolayısıyla Sasani valisinin güvenliği olmayan bir bölgede yaşamayacağı ve gerekse kükürtün insana vereceği rahatsızlık sebebiyle, ilk yerleşmenin burası olması mümkün görünmemektedir. Diğer taraftan Varaz-Bakar (379-393) zamanında Sasani valisi bir kale yaptırdığı sırada, bu kale civarında bir de köy kurulduğuna yönelik bilgiler⁶⁴, Tiflis'in ilk yerleşme nüvesinin Büyük Kale'nin bulunduğu yer olduğunu göstermektedir.

Şehirlerde çoğunlukla tek kale bulunurken, Tiflis'te çekirdek yapıyı oluşturan iki kale vardır. Bunlardan biri Kür nehrinin güneybatısında bir tepe üzerinde inşa edilen Büyük Kale, ikincisi Kür'ün kuzeydoğusunda biraz yüksek bir bölümde inşa edilen Küçük Kale'dir. Her ikisi de başlangıçta iç kale olarak inşa edilmiştir. Tiflis şehri, bu iç kalelerin sur kenarında inşa edilen yapılar ile zamanla bir yerleşme ünitesi haline gelmiştir. Bu yerleşmenin saldırılara karşı korumasız olması üzerine, evleri kuşatacak şekilde surlar yapılmak suretiyle müdafilerin savunma ihtiyacı karşılanmıştır. Böylece Tiflis, nehrin iki kıyısında, iki iç kale, bunların çevresinde oluşan mahalleler ve mahalleleri üçgen şekilde kuşatan⁶⁵ dış surlardan müteşekkil bir şehir haline gelmiştir.

Tiflis büyük iç kalesinin temelleri, IV. yüzyılda Sasaniler tarafından atılmıştır. II. Ardeşir (379-383)'in bölgeye gönderdiği vali, bu dönemde merkez olan Mtsheta'da oturan Gürcü kralı Varaz-bakar'ın hareketlerini takip etmek ve saldırılarına karşı koymak için bu kaleyi inşa ettirmiştir. Gürcü kralı Vahtang Gurgasal (446-499) ile Sasaniler arasındaki savaşlar esnasında tahrip olan kale ve kasaba (Sopheli), Vahtang tarafından yeniden inşa edilmeye başlanmış ve oğlu I. Daçi (499-514) tarafından tamamlanmıştır. Küçük iç kale ise Evliya Çelebi'ye göre Yezdcird (Sasani hükümdarı II. Yezdigerd (438-457)) tarafından yaptırılmıştır. Tiflis'in kentsel büyümesi

⁶³ V. Minorsky, a.g.m., s. 277; N. Berdzenişvili-S. Canaşa, a.g.e., s. 87.

⁶⁴ *Gürcistan Tarihi*, s. 147-148.

⁶⁵ R. Lyall, a.g.e., s. 512.

ise Bagrat hanedanının 575'de işbaşına gelmesiyle başlamıştır⁶⁶. Moğollar ve Safeviler tarafından imar edilen Tiflis Kaleleri, Osmanlıların burayı ele geçirmesinden sonra bir kez daha tamir edilmiştir⁶⁷.

Seyahatnamelerde Tiflis: İslâm coğrafyacı İstahri, Tiflis'in toprak surlarla çevrili, oldukça büyük bir şehir olduğunu ve üç kapısının bulunduğunu yazar. Belazuri, IX. asırda şehrin çam ağacından (şanavhar), Zekeriya Kazvini ise sadece evlerin çatılarının çam ağacından yapıldığını ifade eder. Mesudi, şehrin Kür'ün iki yakasında yerleştiğini belirtir. Hududü'l-Alem'de Tiflis; "çift katlı surlu, gelişen, bayındır, büyük ve güzel bir şehir" olarak tasvir edilir. Yine bu eserin bilgilerine göre, şehir kâfirlere karşı bir sınır noktası olup, Kür şehrin içinden geçer ve sıcak su kaplıcaları vardır. 1477'de Uzun Hasan ile bölgeye gelen J. Barbaro, Tigris ırmağını geçtikten sonra kalabalık ve güzel bir şehir olan Tiflis'e girildiğini yazar. Lala Mustafa Paşa ile birlikte 1578'de Tiflis'e gelen Osman Paşa, "bir dere içinde, ab u havası mutedil, etrafı bağ ve bahçeli bir şehir" olarak tasvir eder. Ayrıca 7-8 tane kaplıca olduğunu ve şehrin içinden akan Kür üzerinde bir köprü bulunduğunu yazar⁶⁸.

XVII. asrın ortalarındaki Tiflis hakkında en tafsilatlı bilgilerden birini Evliya Çelebi vermektedir. Evliya Çelebi şehri şöyle tasvir eder⁶⁹; Tiflis, Kür nehrinin iki kıyısında karşılıklı iki kaleden oluşur. Nehrin güneyinde (sağ) büyük kale, kuzeyinde (sol) küçük kale yer alır. Büyük kaleye "Bitlis" denilir. Bitlis kalesi yapısal olarak daire şeklinde olup, kalenin çevresi 6 bin adım, duvarlarının yüksekliği 60 zira'dır. 70 burcu olan kalenin etrafında hendek bulunmamakla birlikte, kaleye açılan bir köprülü kapı vardır. Kalenin su ihtiyacını karşılamak için Kür kıyısında inşa edilmiş bir su kulesi bulunur. Tiflis hanının da oturduğu Bitlis'te, 600 toprak örtülü ev, cami, han, hamam ve fazla büyük olmayan bir sûk (çarşı) yer alır. Tiflis evleri oyma ağaçtan eyvanlı ve kerpiç binalardır. Küçük iç kale Yezdcird tarafın-

⁶⁶ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, II, 318-319; *Gürcistan Tarihi*, s. 112, 147, 162, 167, 185-186; V. Minorsky, *a.g.m.*, s. 264; N. Berdzenişvili-S. Canaşia, *a.g.e.*, s. 86-87.

⁶⁷ BOA, *MAD*, nr. 18393. Tiflis Kalesi'nin tamiri için Tokat'tan otuz beş nacar gönderilmiştir (BOA, C.AS, 399/16489, 27 Receb 1135).

⁶⁸ Mesudi, *a.g.e.*, s. 101; *Hudud al-'Alam*, s. 144; J. Barbaro, *a.g.e.*, s. 49; *Tarih-i Osman Paşa*, s. 23-24; V. Minorsky, *a.g.m.*, s. 276.

⁶⁹ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, II, 318-319.

dan inşa edilmiştir. Yalçın bir kaya üzerinde dört köşeli (murabba) yapısal şekilli, sağlam surlu bir kaledir. Köprübaşında bir kapısı vardır. Bu kalede 300 ev ve bir cami' bulunur. Lakin bedesten ve imaret yoktur. Tiflis kalelerinde 3 bin kişilik bir garnizon bulunur. Büyük iç kalenin doğusunda bir ılıca (kaplıca) yer alır. Bu kaplıca kubbeli bir yapı olup, suyu oldukça sıcak ve şifalıdır.

Tiflis'in XVIII. yüzyıl başlarına (1701) ait umumi bir tasviri Joseph de Tournafort tarafından yapılmıştır⁷⁰. Onun anlatımına göre; Tiflis bütünüyle çıplak bir dağın eteğinde, oldukça büyük ve kalabalık bir kent olup, evleri alçak, az aydınlık ve çoğunlukla kerpiç ve tuğladandır. Surları oldukça alçak ve sokaklarının döşemesi kötü durumdadır. Kalesi kentin üst yanında, çok güzel bir konumda olmakla birlikte, surları ve kuleleri harap durumdadır. Müslüman kale muhafızları aileleriyle birlikte kalede otururlar. Kalenin önündeki talimhane aynı zamanda pazar olarak kullanılır ve yiyecekler bu pazarda satılır. İsfahan'dan Tiflis'e gelirken kente kaleden girilir. Gürcistan hanı bu kalenin küçük limanından geçmek zorunda kaldığından, eğer buyruk almışsa vali onu burada tutuklayabilir. Kent güneyden kuzeye doğru uzanır, kale tam ortada kalır. Kentte büyük bir meydan bulunmamaktadır. Çünkü kentin üzerinde yer aldığı dağın yamacı çok sarp ve kenti boydan boya aşan Kür geçit vermez.

Kentin surları bu yamaca hâkim, kare biçimlidir ve kenarları vadinin dibine dayanır. Kalenin altında bulunan Han Sarayı çok eski olmasına rağmen kullanışlıdır. Sarayın önünde bahçeler, kuşhaneler, doğanlık, meydan ve pazar bulunur. Sarayın ahşaptan büyük bir odası vardır. Duvarları büyük mavi, sarı, keten grisi v.b. cam karolarla kaplıdır. Birkaç Venedik aynası da yer alır. Tavan yıldızlı deri bölmelerden oluşur. Saraydan pek uzakta olmayan kaplıcalar vardır. Bu kaplıcalar Erzurum'daki ılıca'nın gibi suları dayanabilir sıcaklıkta olan güzel bir kaynaktır. Kaplıcalar bakımlı olup, kentin varlıklı kesimi burada eğlenir. Hanın ayrıca kırsal kesimde, Türkiye'den gelirken geçilen dış mahallede bir de yazlık evi vardır. Evin önünde çeşitli bitkilerle bezenmiş bir bahçe yer alır. Büyük vezirin evi kentin en güzel evi olup, odaları yan yana sıralı, ülkenin genel zevkine uygun çiçek figürleriyle bezeli ve duvarları tablolarla süslüdür. Isınmada ge-

⁷⁰ Joseph de Tournafort, *Tournafort Seyahatnamesi*, çev. Ali Berktaş, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s. 155, 158-164.

nellikle tezek yakılmakla birlikte, odun kullanımını da yaygındır. Şehirde üç cami, beş Ortodoks, yedi Gregoryen kilisesi, Roma'ya bağlı Fransisken pederlerinin kaldığı bir manastır vardır. Camiler kale içerisinde. Bunların ikisi ma'mur, biri harap haldedir.

Ortodoks kiliselerinin dördü kentin içinde, biri kentin dış mahallesindedir. Fransisken Manastırı'nda iki peder ve bir tarikat keşişi görev yapar. Safevi şahının atadığı bir Gürcü patriği ile bir Ermeni metropolu şehrin en büyük dini liderleridir. Ermeni merkez kilisesi, Kür'ün karşı yakasında sarp bir kayanın üstüne kesme taştan yapılmış, kubbeli bir yapıdır. Tiflis piskopusu Sion'un evi de kilisenin yanındadır. Fransisken Kilisesi ise küçük bir yapıdır. Doğu ülkelerinde kiliselerde haç bulunmaz iken, buradaki kiliselerin çan kulelerinde haç bulunur. Tiflis'te herkes kendi barutunu yapabilir. Kükürt ihtiyacı Gence'den, güherçile Tiflis yakınındaki dağlardan sağlanır. Zeytinyağının pahalılığı sebebiyle yemeklerde, çevrede yetişen keten yağı kullanılır. Kırlar keten kaplı olmasına rağmen, onun yalnızca tanelerinden yağ çıkarmak için istifade edilir. Oysa ketenin saplarından çok iyi iplik çıkarılabilir ve kumaşlar dokunabilirdi. Bunu yapmamalarının sebebi keten kumaşların pamuklu kumaş ticaretine zarar verecek olmasıdır. Gürcülerin Vatikan'ın İncil'in yanı sıra, kendi İncilleri var. Kadın ve kızlar, erkeklerden daha eğitilidir. Gürcü kızların çoğu manastırlarda eğitim görür, okuma ve yazma öğrenirler. Hıristiyanlığın gerektirdiği –vaftiz yapmak gibi- görevleri yaparlar.

Tapu-Tahrir defterinde Tiflis: Tahrir defterindeki kayda göre Tiflis şehri, dört kısımdan müteşekkildi⁷¹;

1- “Ribat-ı kal'a-yı Tiflis” (Bitlis=Korçi-kal'a)⁷² veya “enderûn-ı kal'a-yı Tiflis” namıyla kaydedilen “nefs-i Tiflis” kesimi. Kür Nehri'nin

⁷¹ V. Minorsky (a.g.m., s. 277), eski Tiflis'in üçü Kür'ün sağ kıyısında bulunan dört kısımdan teşekkül ettiğini yazar. Tiflis'in XIX. yüzyılın ilk çeyreğine (1822) ait bir tasvirini yapan Robert Lyall (a.g.e., s. 512) da şehrin; birincisi Kür'ün doğusunda bulunan, içinde hamamların bulunduğu küçük Tiflis ya da eski kasaba, ikincisi hamamların kuzeyinde, ırmağın batısında bulunan daha fazla nüfuslu Kala ya da Kale, üçüncüsü diğer bölümlerden Kür ile ayrılan, fakat şehirdeki tek köprü ile bağlanan varoş bölgesi İsni ya da Avlabari olmak üzere üç bölüme ayrıldığını yazar. Ayrıca şehrin üçgen şeklinde surlarla çevrili olduğunu ve altı kapısının bulunduğunu söyler.

⁷² Dabaha ırmağının sağ kıyısındaki Thabor tepesi üzerinde bulunur. 1618, 1755 ve 1785'de tahrip edilmiştir (V. Minorky, a.g.m., s. 277).

güneybatısında yer alır. Evliya Çelebi'nin Bitlis dediği, şehrin merkezi ve mühim kesimini barındıran büyük kaledir. Kalenin önce içinde, daha sonra dışında yapılan meskenler, ticarethane ve ibadethaneler ile büyüdüğünden savunma için iç kalenin etrafı üçgen tarzında surla çevrilmiştir.

Tiflis şehrinin merkezinde “Ribat-ı kal'a-yı Tiflis” ve kalenin etrafında 15 mahalle bulunmaktadır. Bunlardan 14'ü kilise merkezli mahalledir⁷³. İslam kentindeki “mescid/cami” etrafındaki yapılaşma faaliyeti sonucu teşekkül eden mahalle şekli, Tiflis'te de dini mekân “kilise” etrafında kendini göstermiştir. Bu durum İslâm ve Hıristiyan kent oluşumlarının birbirine benzediğini göstermektedir. Şehir merkezinde yer alan mahalleler Tophane, Bedgayer, Simak, Muğni (Moughni), Noreşin (Norachen), Siyon-Gürciyan, Kizik, Sunişah, Ancishat-Kataligoz, Cebakeraşin, Vank, Suserkiz (Sourb-Sargis), Kudra, Allemkallem ve Kamu (Kamoients) adlarını taşımaktadır⁷⁴. Bu mahallerden en büyüğü Cebakeraşin'di. Ondan sonra Simak, Suserkiz ve Sunişah gelir. En küçük mahalle ise Vank'tı⁷⁵.

2- “Küçük kal'a” (Narin kale=Narikala)⁷⁶ veya “bâlâ-yı kal'a-yı Tiflis” namıyla kaydedilen küçük iç kale kesimi. Kür'ün kuzeydoğusunda yer alır. Bu kalede tek bir mahalle ve bir de kilise vardı.

3- “Ribat-ı Celayir” (Celaver=İsani/Nisani)⁷⁷ namıyla kaydedilen kesim. Kür'ün doğusunda yer alır. Bu kalede de tek bir mahalle vardı. Bu

⁷³ Şehirdeki en eski kiliselerden biri Bagratlı Kuropalates Guaram (575-600) tarafından yaptırılmaya başlanılan Sidon (Sion) ve Mukaddes Haç kiliseleridir (*Gürcistan Tarihi*, s. 188).

⁷⁴ Tahrir defterindeki isimlerin yanına parantez içerisinde yazılan isimler için bkz. *Rapports Sur un Voyage Archéologique dans La Georgie et dans L'Arménie 1847-1848*, Par. M. Brosset, St. Petersburg 1850, s. 2-3.

⁷⁵ BOA, *TTD*, nr. 900, s. 24-73. XX. yüzyıl başlarında Tiflis mahallelerinden bazıları Mişel, Elizabet, Uluyar gibi adlar taşıyordu. 1908'de şehrin en büyük mahallesi Uluyar mahallesi idi (*Arşiv Belgeleri*, II, 222).

⁷⁶ Günümüzde Narikala (Gürcüce: ნ ა რ ი კ ა ლ ა) Tiflis Botanik Bahçesi ile Kaplıcalar arasındaki tepede yer alır. Narikala'nın alt avlusunda Aziz Nikoloz Kilisesi vardır. Narikala, IV. yüzyılda “Şuristsihe” adıyla inşa edilmiştir. VII. yüzyılda ve David (1089-1125) döneminde genişletilmiştir. Buraya Narikala (“Küçük Kale”) adını Moğollar vermiştir. Narikala'nın surlarının büyük bölümü 1827 depreminde zarar görmüş ve yıkılmıştır. Tiflis'in sembolü olan Kartlis Deda heykeli, Narikala'nın hemen yakınında yer alır. (<http://www.konapedia.com/Narikala>).

kale, Büyük Kale'ye biraz uzakta bulunduğundan şehrin bir nevi kır kesimini veya varoşunu oluşturuyordu. Halkı bu kaleye bağlı Musakuzı, Mudinillü, Savurdamı, Göynegiren, Araşın, Çukuri, Diduba köyleri vardı.

4- Kaplıcaların bulunduğu "Sa'dâbâd"⁷⁸ adlı kesim. Bu kesimde bir yerleşme olmadığından nüfus barınmıyordu. Burada biri büyük, diğerleri küçük olmak üzere kaplıcalar (hamam) bulunuyordu.

Tiflis Şehrinin Nüfusu

Tiflis, nüfus hareketliliğinin yoğun olduğu, pek çok çatışmanın yaşandığı, bu yüzden halkının göç etmek zorunda kaldığı bir şehirdir. Bir taraftan Gürcü beylerinin kendi aralarındaki, diğer taraftan Safevi-Gürcü, Osmanlı-Gürcü, Safevi-Osmanlı arasındaki çok yönlü mücadeleler nüfus hareketliliğinin başlıca sebepleridir. Osmanlı'nın iki fetih girişimi esnasında da şehir halkının bir kısmının göç ettirilmesi (1578'de Davud Han, 1723'de Muhammed Kulu Han ve Vahtang), nüfusun azalmasına sebebiyet vermiştir. Evliya Çelebi'nin anlattığına göre, XVII. yüzyıl ortalarında şehrin büyük kale kısmında 600, küçük kale kısmında 300 ev vardı. Bu rakamlara göre şehirde 5.000-10.000 kişinin yaşadığı söylenebilir. Evliya Çelebi'den az sonra şehri gezen Chardin (1673) ise şehirde 4.000 evin bulunduğunu veya 20.000 civarında kişinin yaşadığını belirtir⁷⁹. Tournefort, XVIII. asrın hemen başında (1701) şehirde yaklaşık 20.000 kişinin yaşadığını söyler. Bunların da 14.000'inin Ermeni, 3.000'inin Müslüman, 2.000'inin Gürcü ve

⁷⁷ Adını XIV. yüzyılda Irak-ı Arab ve Acem'de büyük bir devlet kurmuş Çağatay ulusunun Celayir boyundan almıştır. Defterde bazı yerlerde Celaver adı kullanılmıştır. Günümüzde Avlabari denilen bölgedeki İسانی (Nisani) kalesidir. Ünlü Gürcü kraliçesi Tamara kraliçe olmadan önce bu kalede yaşamıştır. Tamara zamanında Sagodebel toprakları olarak adlandırılan şehrin mezarlığı kalenin yakınındadır (*Gürcistan Tarihi*, s. 358, 363). Rustavi-Tiflis yolu üzerinde olup, güney-doğudan Tiflis'e girişte Metehi (Avlabari) adlı köprüyü kontrol altında tuttuğundan bir nevi köprübaşı vazifesi görüyordu. Osmanlılar 1723 fethini müteakip Mimar İbrahim Ağa marifetiyle kaleyi tamir ettirmişler (BOA, İbnülemin, Askeriye (İE.AS), 54/4884; BOA, C.AS, 1204/ 53949) ve kalenin muhafazasına gönüllüyan-ı yemin ve yaser, azep, müstahfazan-ı yerlüyan ve bevaban gibi çeşitli askeri birlikler yerleştirmişlerdir (BOA, *MAD*, nr. 16981).

⁷⁸ Şah Safi döneminde Thabor tepesi eteklerine yerleştirilen bir seyyid topluluğuna izafeten bu mevkie "Seyyid-âbâd" denilmiştir. Osmanlı zamanında mesire ve eğlence mahalli hâline gelen bu yere "Sa'âbâd" denilmiştir.

⁷⁹ R. Lyall, *a.g.e.*, s. 511.

500'ünün Roma kilisesine bağlı Katolik Ermeniler olduğunu belirtir. Osmanlılar 1723 fethini müteakip yaptıkları nüfus sayımıyla şehrin nüfusunu tespit etmişlerdir. Bu sayıma göre şehrin tahmini nüfusu 10.000-15.000 kişi (Müslümanlarla birlikte) arasındadır⁸⁰. Ancak tahrir defterinde ayırım yapılmadığından, nüfusun Gürcü, Ermeni ve Yahudi gibi etnik-dini dağılımı tespit edilememiştir⁸¹.

TABLO 2: Şehirdeki gayrimüslim nüfusunun mahallelere göre dağılımı (1728)

<i>Semt</i>	<i>Mahalle</i>	<i>Hane</i>	<i>Bekâr</i>	<i>Papaz</i>	<i>Neferen</i>
Büyük Kale Ribat-ı kal'a-i Tiflis	Allem-kallem	46	2	-	52
	Ancishat-Kataligoz	124	46	-	210
	Bedgayer	41	25	-	102
	Cebakeraşin	399	143	-	785
	Kamu	77	2	1	90
	Kızık	36	14	-	65
	Kudra	24	-	-	25
	Muğni	39	33	-	111
	Noreşin	131	68	-	355
	Simak	270	250	-	680
	Siyon-Gürciyân	177	72	6 ⁸²	360
	Suninşah	163	48	-	294
	Suserkiz	258	31	1	333
	Tophane	43	37	-	110
Küçük Kale	Vank	11	3	1	16
	Kal'a-i Küçük	36	40	-	85
Celayir Kalesi	Ribat-ı Celayir	85	-	-	85
	Çukuri	14	-	-	14
	Diduba	32	-	-	32
TOPLAM		2006	814	9	3804

Kaynak: BOA, *TTD*, nr. 900, s.24-72.

⁸⁰ Bu rakama $(2008 \times 5) + 821 = 10.861$ formülüyle ulaşılmıştır. Papazlardan ikisi hane kaydedildiğinden evli kabul edilmiştir. Ayrıca Tiflis kalelerinde muhafız olarak bulunduran Osmanlı askeri mevcudiyeti ilave edildiğinde şehrin nüfusu biraz daha artacaktır.

⁸¹ Seyahatnamelerde Tiflis'in etnik-dini nüfusu Ermeni, Gürcü ve Müslüman (Türk, İranlı) şeklinde verilmekte, Yahudilerden bahsedilmemektedir. Oysa Osmanlı belgelerinde şehirde Yahudilerin de yaşadığı belirtilmektedir. (BOA, C.AS, 723/30316, 29 Zilkade 1138/29 Temmuz 1726; BOA, C.ML, 592/24426, 29 Cemaziyelahir 1140/11 Şubat 1728).

⁸² Bu papazların ikisi hane olarak kaydedilmiştir.

Tablo 2 verilerine göre, şehrin nüfus yoğunluğu itibariyle en kalabalık mahallesi Cebakeraşın'dı. Ondan sonra Simak, Suserkiz ve Suninşah geliyordu. Nüfusu en az mahalle ise Vank'tı. Tarihi Sion Kilisesi'nin bulunduğu Siyon-Gürciyân mahallesinde 6, Vank, Suserkiz ve Gamu mahallelerinde birer olmak üzere şehirde toplam 9 Hıristiyan din adamı (papaz) yaşıyordu. Papazlar da dâhil olmak üzere bu nüfusun tamamı ispence ödemekle mükellef tutulmuş vergi nüfusudur. İlginç bir nokta, şehirde yaşayan tek bir Müslüman'ın vergi nüfusuna kaydedilmemesidir. Oysa gerek tahrir defterlerinde ve gerekse seyahatnamelerde, şehirde -etnik kökeni tespit edilemeyen- Müslümanların yaşadığı belirtilmektedir⁸³. Mesela; tahrir defterindeki vakıf kayıtları arasında müderris, şeyh, hatip, imam, müezzin, ferraş, kayyum, mütevellî, devirhan, kurrahan, muallim, bevvab, cabi, kaptı, nazır, molla gibi çeşitli görevlerde bulunan 94 hane (tahminen 500-600 kişi) Müslüman kaydedilmiştir. Herhalde dini hizmetliler haricindeki Müslüman nüfusa da vergi muafiyeti tanınmış, bu sebeple de tahrir defterine yazılmamışlardır.

Minorsky, XVIII. asır sonlarına doğru (1783) şehrin nüfusunun artarak bir ara 60.000 kişiye (4.000 ev) çıktığını belirtir. Ancak Minorsky'nin verdiği bu rakam abartılıdır. Zira 4.000 evde 60.000 kişinin yaşadığı doğruysa, bir evde (hane) 15 kişinin yaşaması gerekir. Ev yapısı ve kişilerin

⁸³ Kaynakların yetersizliğinden (Şehirdeki Türk veya Müslüman nüfusu gösterebilecek Avarız Defterleri veya Şer'iyye Sicilleri henüz bulunamadığından), şehirde yaşayan Müslümanların gerek nüfusunu ve gerekse etnik kimliğini tespit etmek mümkün olmamıştır. Ancak tarihi olaylara, Safevi etkisine ve tahrir defterlerindeki şahıs isimlerine bakıldığında, Müslümanların önemli bir kısmının Türk kökenli olduğu söylenebilir. Bununla birlikte şehirde sakin Müslümanlar, Gürcü ve diğer Kafkas kavimlerinden de olabilirler. Bu belirsizlik sebebiyle şehirde yaşayan Türk nüfusu hakkında herhangi bir somut rakam verilememiştir. 1135-1137 (1723-1725) tarihleri arasında tutulan muhasebe, yeniçeri mevacic, kale muhafızları mevacic, yeniçeri mahlûlât ve tashihât ve yoklama defterlerinde Tiflis kalelerinde; yeniçeri, cebeci, topçu, süvari, sekban, yamak, gönüllüyân-ı yemin ve yaser, azap, müstahfazân-ı yerlüyan, bevvab, mehteran, serçavuşân, serzağarcıyân, serdengeçdi, bayrakdar, duacıyan, çavuşan, merdan ve solak gibi askeri sınıf mensuplarının görevli olduğu anlaşılmaktadır. Bunların sayısı, yer değiştirmeler sebebiyle tarihlere göre değişmekte olup, 1000 ilâ 2000 kişi arasındadır (BOA, *MAD*, nr. 3337; nr. 3983; nr. 4251; nr. 16279; nr. 16281; nr. 16977; nr. 16981; nr. 16983; nr. 16985; nr. 20055). Bu askerlerin yanı sıra, muhafazaya tayin edilen paşaların kapı halkları da bulunmaktadır.

hayat süresi dikkate alındığında bir evde 15 kişinin yaşaması pek mümkün görülmemektedir⁸⁴. Ağa Muhammed Han'ın seferinden (1795) sonra yukarıdaki nüfus azalmış ve XIX. asır başlarında (1803) 35.000 kişiye (2.700-3.000 ev) düşmüştür. Bundan sonra da nüfus kaybeden şehrin nüfusu, 1812-1822 yılları arasında 20.000-30.000 arasında olmuştur⁸⁵. 1834'de 25.000 kişi (3662 ev, 4936 aile) civarında olan şehir nüfusu 1850'den itibaren hızla artarak; 1850'de 35.000 kişi, 1865'de 70.000 kişi, 1891'de 110.000, 1897'de 160.000 kişiyi (%38,1'i Ermeni, %26,3'ü Gürcü, %24,8'i Rus⁸⁶) bulmuştur⁸⁷. Son tarihte ve daha sonraki yıllarda şehirdeki Ermeni nüfusunun artmasında Rus Çarlığı'nın önemli bir rolü olup, bazı bölgelerden getirilen Ermeniler buraya yerleştirilmiştir⁸⁸. 1905 olayları sırasında asayişin bozulmasıyla Ermenilerin saldırılarına maruz kalan pek çok Tiflisli Müslüman aile Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmıştır⁸⁹. 1332 (1914) tarihli Osmanlı Ordu-yı Hümâyünü Başkumandanlığı Vekâleti Raporuna göre, Tiflis eyaletinde 200.000 Müslüman yaşamaktadır⁹⁰.

⁸⁴ Hane ortalamaları için bkz. Nejat Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında", *Tarih Dergisi*, İstanbul 1979, XXXII, 331-348.

⁸⁵ Bu nüfusun dağılımı şöyledir; 1 müftü, 1 Gürcü patriği, 1 Gürcü metropolitan, 55 Gürcü papaz, 1 Ermeni başpiskopus, 8 Ermeni başpeder, 1 Grek başpeder, 3 Grek peder, 73 Ermeni papaz, 4 Katolik papaz, 160 Gürcü prens, 216 Gürcü asilzadesi, 1983 ev, 251 çiftçi, 426 asilzadelerin hizmetçisi, 3684 özel mülkiyetli ev (R. Lyall, *a.g.e.*, s. 511).

⁸⁶ V. Minorsky'nin (*a.g.m.*, s. 277) verdiği Rus nüfusun tamamının şehre gelip yerleşen Rus halkı olmadığı, Rus askeri birliğinin bu nüfusa eklendiği tahmin edilmektedir.

⁸⁷ Ş. Sami, *a.g.e.*, III, 1657; V. Minorsky, *a.g.m.*, s. 277. Ş. Sami, şehirde Gürcü, Ermeni, Türk, İranlı ve Rusların yaşadığını ve eyalet nüfusunun 726.675 kişi olduğunu yazar.

⁸⁸ Türkmen, *a.g.m.*, s. 21; Paul Henze, "Türkiye ve Ermenistan: Eski Sorunlar Yeni Beklentiler", *TİKA, Avrasya Dosyası*, İlkbahar 1996, s. 45.

⁸⁹ Tiflisli Müslümanların Türkiye'ye göçü, Rusların Ermenileri bölgeye yerleştirmesinden itibaren hız kazanmıştır. Nitekim 21 Muharrem 1317 (1 Haziran 1899) tarihli bir belgede Tiflisli muhacir Ali Bey ve akrabalarının Merzifon'a (BOA, Yıldız, Esas Evrakı (Y.EE), 134/1), 16 Zilkade 1321 (3 Şubat 1904) tarihli bir belgede başka bir grubun Adana'ya (BOA, Yıldız, Mütenevvi Maruzat (Y.MTV), 255/133), 5-7 Teşrinievvel 1323 (18-20 Ekim 1907) tarihli belgelerde önce Karahisar'a, sonra Batum'a muhacir (BOA, ZB, 610/81, 83, 97; 82/34) yerleştirilme teşebbüslerinden bahsedilmektedir.

⁹⁰ *Arşiv Belgeleri*, I, 242-243. Tiflis'in nüfusu, 1922'de 234.000 kişi (%36,4'ü Ermeni, %34,5'i Gürcü, %16,5'i Rus, ayrıca Yahudi, İranlı, Azeri Türkü, Alman) iken, 1939'da

Osmanlı ve Safevi Dönemlerinde Tiflis Şehrinin Ekonomik Durumu ve Vergiler

Tiflis şehri, VI. yüzyıldan itibaren siyasi ehemmiyet kazanırken buna paralel olarak ekonomik alanda da gelişme göstermiştir. İlk ekonomik gelişmeler tarım alanında olmuş, Sasani ve Kartli krallıklarının VI-VII. yüzyıllarda yaptırdığı sulama kanalları tarımsal üretimi artırmıştır. Bununla birlikte bölge şehirleriyle yapılan alış-veriş, ticaret ve zanaatın gelişmesini sağlamıştır. Kraliçe Tamara zamanında şehri, İran ve Rusya'ya ulaştıran yeni yollar ve bu yollar üzerinde kervansaraylar inşa edilmiştir⁹¹. Böylece Güney Kafkasya (Türkiye, Azerbaycan, İran) ile Kuzey Kafkasya (Deşt-Kıpçak) arasında ipek yolunun bir tali kolunun geçmesi ve transit ve yerel kervan ticaretinin gelişmesi sağlanmıştır.

1723 fethinden sonra Osmanlı idaresi, Tiflis gelirlerini mukataa yoluyla idare etme yoluna gitmiştir. Bu sebeple şehrin ve civarının gelirleri "mukataa-i nefis-i Tiflis" başlığı altında kaydedilmiştir. Şehrin en önemli gelir kalemini ticarete dayalı vergiler oluşturmaktadır. Bunlardan biri 1.440.000 akçelik meblağla gümrük ve mizân-ı harir vergisidir⁹². Bu gelir, Erzurum, Gence, Şirvan, Zegem ve kuzey Kafkasya'dan Tiflis'e gelen ticaret mallarından alınan vergilerden oluşmaktadır. 1723'de başlayan Osmanlı-Safevi harbi, Osmanlıların İran gümrüğünden sağladıkları gelirin azalmasına sebebiyet vermiştir. Ancak Tiflis'in ele geçirilmesiyle gelirler yükselmiştir. Zira Tiflis'in zaptıyla bir süre için ipek ticareti kontrol altına alınmıştır⁹³. Ticareti yapılan maddeler hububat, pamuk, yün, kumaş, deri, kürk, şarap ve diğer gıda maddeleridir.

Seyyah Tournefort, şehrin en büyük ticaret kaleminin İran'a ve Erzurum yoluyla İstanbul'a satılan kürk ile ülkede üretilen Şemahi ipeği oldu-

519.000 kişiye, 1959'da 694.664 kişiye çıkmıştır (V. Minorsky, a.g.m., s. 277). 1991 sayımına göre şehrin nüfusu 1.279.000 kişidir. Günümüzdeki nüfusu ise 1.350.000 civarındadır. 1922'den günümüze değin hızlı nüfus artışının sebebi, şehrin başkent olması, hizmet sektörünün ve sanayi tesislerinin gelişmesidir.

⁹¹ N. Berdzenişvili-S. Canaşia, a.g.e., s. 111, 159.

⁹² BOA, *TTD*, nr. 900, s. 73.

⁹³ Neşe Erim, "1720-1790 Arasında Osmanlı İran Ticareti", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler*, Ankara 1990, s. 571.

ğunu yazar. İpek, Gence'de üretilenlerle birlikte istenen aşırı vergilerden kurtulmak için Tiflis'ten geçirilirdi. Ermeniler kürkleri yerinde alarak İzmir'e ya da Akdeniz'deki diğer iskelelere götürerek Frenklere satardı. Tiflis yöresinden ve Gürcistan'ın geri kalan bölümünden her yıl iki bin deve yükünden fazla kökboyası Erzurum'a gönderilir, Erzurum'dan da Lehistan için dokunan kumaşların boyanmasında kullanılmak üzere Diyarbakır'a gönderilirdi. Ayrıca Hindistan'dan da kök boya getirtilirdi. Tiflis pazarında her çeşit meyve, özellikle de erik ve yazın çıkan pala armutları satılırdı. Erzurum'dan Tiflis'e her hafta kervan gelirdi. Safevi yönetimi sırasında (1701) Tiflis hanının geliri, Safevi şahının ona bağladığı Tiflis gümrüğünden ya da şarap ve kavun girişinden aldığı resimlerden oluşuyordu. Şarap olarak Han'a 40 bin samme ödenirdi⁹⁴. Tiflis'e Şirvan'dan ve Zegem'den ipek yükü gelirdi. Kartli şarabı yurt dışına ihraç ediliyordu. İbrişim ve boya sanayinde kullanılan bir çeşit ot olan Endro (Rubai tinctorum) Hindistan'a kadar gönderiliyordu. Buna karşılık Tiflis'e İran ve Türkiye'den çeşitli mamul mallar ithal ediliyordu. Avrupa mallarına Gürcüler "Pranguli" (Frenk işi) diyorlardı. Şirvan'dan gıda, Revan'dan tuz ve balık, Türkiye'den zeytin ve yağ ithal ediliyordu⁹⁵.

Osmanlılar bütün bu yapılan ticarete bağlı olarak; bac-ı bazar, bac-ı bazar-ı esb ve asara?, bac-ı pây-ı ağnam, ihtisap, resm-i kapan, resm-i kantar, resm-i tömbeki (nargile tütünü), resm-i mâhi-i kadid (kurutulmuş balıketi), resm-i mâhi-i Kür, resm-i sal (Kür nehrinde), tamga-i şem'i-asel ve şem'i-revgan ve resm-i bunçe-pay⁹⁶ vergilerini almışlardır. Bu ticari vergilerin gelirleri Sultan ve beylerbeyi hasları gelirlerine kaydedilmiştir.

⁹⁴ 1700'lerin başında 1 samme 40 batman, 1 batman 6 okka değerindedir (Tournefort, *a.g.e.*, II, 157).

⁹⁵ N. Berdzenişvili-S. Canaşia, *a.g.e.*, s. 263-264.

⁹⁶ Farsça bunçe kelimesidir. Yapıları alıp satanlardan ve bir işle uğraşanlardan alınan vergidir.

TABLO 3: Şehirde Alınan Ticari Vergilerin Cins ve Miktarı (1728)

<i>Verginin Cinsi</i>	<i>Vergi Miktarı (Akçe)</i>	<i>Ait Olduğu Cihet</i>
Resm-i gümrük ve mizân-ı harir	1.440.000	Havass-ı hümayun
Resm-i mâhi-i kadid ve resm-i tömbeki	96.000	Hass-ı mirimiran
Resm-i kapan ve kantar	86.400	Havass-ı hümayun
Resm-i bunçe-pây	72.000	Hass-ı mirimiran
Tamga-i şem‘-i asel ve şem‘-i revgan ⁹⁷	14.000	Hass-ı mirimiran
Bac-ı bazar-ı esb ve asara	12.000	Hass-ı mirimiran
İhtisab ve bac-ı bazar ve ihzariye	10.000	Hass-ı mirimiran
Resm-i sal ⁹⁸	8.400	Hass-ı mirimiran
Resm-i mâhi-i Kür	3.000	Hass-ı mirimiran
Bac-ı pây-ı ağnam	2.000	Hass-ı mirimiran
TOPLAM	1.743.800	

Kaynak: BOA, *TTD*, nr. 900, s.73-75.

Tiflis’te bac, büyük kaledeki pazarda ve Rustavi-Tiflis yolu üzerindeki güneydoğudan Tiflis’e girişteki Metehi (Celayır/Avlabari) köprüsünde olmak üzere iki yerde alınıyordu⁹⁹. Kapan ve kantar resimlerinin konulduğu yer ise büyük kaledeki çarşı (sûk) idi.

Osmanlılar için ticaretten alınan vergilerin yanı sıra, sanayi tesislerinde yapılan üretimden elde edilen vergiler de önemli bir gelir kaynağıydı. Şehirde darphane, boyahane, tahmis (değirmen), kireçhane, kiremithane, sebûhane (testici, kapçı), şem‘ihane (mumhane), salhane, fırın, kasap, debbağhane (derici), süruhabân (meyhane) gibi sanayi tesisleri vardı. Bu tesislerden alınan vergilerin gelirleri Sultan ve beylerbeyi hasları ile vakıflar arasında paylaştırılmıştır.

⁹⁷ Tahrir defterinde bu vergilerin miktarı “tamga-i şem‘i-asel beher vukiyyeden dörder akçe ve ve şem‘i-revgan beher vukiyyeden ikişer akçe havas-ı mirimirana virirler” şeklinde belirtilmiştir (BOA, *TTD*, nr. 900, s. 74).

⁹⁸ Kür Nehri üzerinde taşımacılıkta sal kullanılıyordu. Tiflis’in 1578 fethi sırasında Ude’den Tiflis’e işletilen sallar gibi Ardahan’da yaptırılmak istenen şayka tipi ırmak gemileri ile Tiflis’e erzak gönderilmesi ve ayrıca 1579’da Tiflis-Şirvan arasında yol açılıp gemi işletilmesi düşünülmüştür (M. F. Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 277, 328).

⁹⁹ Özdemiroğlu Osman Paşa tarihinde, “ticaret için gelen bezirgânlar, köprüden geçerken bac öderlerdi” denilmektedir (*Tarih-i Osman Paşa*, s. 24).

TABLO 4: Şehirde Bulunan Sanayi Tesislerinden Alman Vergilerin Cins ve Miktarı (1728)

<i>Verginin Cinsi</i>	<i>Vergi Miktarı (Akçe)</i>	<i>Ait Olduğu Cihet</i>
Boyahane	108.000 ¹⁰⁰	21.800 akçe Havass, 86.200 akçe vakıf
Darphane	100.000	Hass-1 mirimiran
Debbağ	64.800	Vakıf
Kasap	21.600	Vakıf
Tahmis	18.000	Hass-1 mirimiran
Kireçhane, kiremithane ve sebûhane	12.000	9.000 akçe Hass, 3.000 akçe vakıf
Meyhane (süruhabân)	9.200	Hass-1 mirimiran
Fırın	5.390	Vakıf
Şem'hane ve salhane	3.180 ¹⁰¹	Hass-1 mirimiran ve vakıf
Asiyab	480	Hass-1 mirimiran
TOPLAM	342.650	

Kaynak: BOA, *TTD*, nr. 900, s.73-84.

Tablo. 4'den anlaşılacağı üzere, 1728 yılı itibariyle şehirdeki en önemli sanayi tesislerinden biri darphanedir. Tiflis darphanesi Kartli-Kaheti Krallığı merkezi olduktan hemen sonra kurulmuş olup, Tiflis'e hâkim olan devletlerin çoğu burada sikke kestirmiştir. Habib b. Mesleme bu darphaneyi yenilemiştir¹⁰². V.Giorgi, Giorgi akçesi (Giorgauli Tetri) denilen gümüş para bastırmıştır¹⁰³. Safevi ve Osmanlılar dönemlerinde de burası kullanılmıştır¹⁰⁴. 1728 tahrir defterine göre şehirde, 2 adet boyahane, 7 adet debbağ, 30 adet fırın, 10 adet kasap, 2 adet şem'hane, 2 adet değirmen, 2

¹⁰⁰ Bu gelir şehir merkezinde ve eyalette yer alan boyahanelerin yekûnudur.

¹⁰¹ Bu gelir esasen hass-1 mirimirana kayıtlı olmasına rağmen, ahkâm-ı şerif ile İshak Paşa'nın yaptırdığı caminin mütevellisine nakid verilmesi emredilmiştir (BOA, *TTD*, nr. 900, s. 74).

¹⁰² El-Belâzuri, *a.g.e.*, s. 224, 289; Yakut el-Hamavi ve Makdisi'den naklen R. Şeşen, *a.g.e.*, s. 28-129, 175; Mesudi, *a.g.e.*, s. 97.

¹⁰³ N. Berdzenişvili-S. Canaşia, *a.g.e.*, s. 194.

¹⁰⁴ Evliya Çelebi, *a.g.e.*, II, 261. Ancak 29 Cemaziyelahir 1140 (11 Şubat 1728)'da "Yirmi dört ayarında cedid altın kesilmesi fermanı üzerine darp olunan altının ayarı eksik olduğu sabit olduğundan Revan, Tiflis ve Tebriz darphanelerinde altın kesilmesi" yasaklanmıştır (BOA, Cevdet Darphane (C.DRB), 45/2203).

adet çarşısı (Birisi büyük kalede, birisi Kür'ün kenarında) bulunmaktadır. Burada tespit edilen tesisler, has veya vakıf vesilesiyle defter kaydına girmiş olanlardır. Bu tesislerden özel mülkiyet olarak kullanılanların da mevcut olma ihtimali vardır. Nitekim vakıf kayıtlarında 30 adet dükkân (geliri 7.560 akçe) kayıtlıdır¹⁰⁵ ki, şehirde bundan çok daha fazlasının olacağı muhakkaktır¹⁰⁶.

Seyyahların sitayişle bahsettikleri kaplıcalar da önemli bir vergi kaynağıdır. 1728 tahrir defterinde üç adet kaplıca (hamam) kaydedilmiştir. Bu hamamlardan biri büyük, ikisi küçüktür. Kaplıcaların bulunduğu yerdeki büyük hamamın icara geliri 86.400 akçedir. Aynı hamamın geliri 1812'de 5000 gümüş ruble'yd¹⁰⁷. Sa' dâbâd yakınlarındaki kaplıcanın geliri 24.000 akçe, şehir içindeki Acer Paşa isimli birinin tasarrufundaki diğer bir hamamın geliri 14.400 akçedir. Bu son iki hamamın gelirlerinin yarım hissesi Sultan Ahmed Cami ve medresesi vakfına aittir¹⁰⁸.

Osman Paşa'nın övgüyle bahsettikleri bağ ve bahçeler de bir vergi kaynağıdır. 1728 tahrir defterinde bağ ve bahçe âdeti bildirilmemekle birlikte, buralara yıllık 18.000 akçe vergi bağlanmıştır.

Safeviler, Tiflis'te koyun besiciliği yapan her aileden yılda bir koyunu ağnam vergisi olarak alırlardı. Nitekim 1701'de tüm Gürcistan'dan 40.000

¹⁰⁵ BOA, *TTD*, nr. 900, s. 75.

¹⁰⁶ XX. yüzyıl başlarında şehirde Bozarçiyaniç tütün, Kula Tayrof ve Ali Hanof adlı sabun ve Paralof fabrikaları, matbaa, ayakkabı ve şeker imalathaneleri ile kasaphane vardı. Şehir ulaşımında atlı tramvay kullanılıyordu. Maveray-ı Kafkasya demiryolunun en önemli deposu ve garı burada yer alıyordu. 1905 isyanı bu fabrika ve imalathanelerde çalışan işçiler tarafından çıkarılmıştır (*Arşiv Belgeleri*, II, 128-129). Ş. Sami (*a.g.e.*, III, 1657-58.) de Tiflis'in, Bilâd-ı Kafkasya'nın en büyük ve en meşhur şehri ve Gürcistan'ın payitahtı olduğunu söyledikten sonra şehirde, Rus ve Ermeni mekteb-i idadileri, büyük bir kilise, bir cami, kükürtlü kaplıcalar ve işlek ticaret bulunduğunu, Poti-Batum-Bakü demiryolunun buradan geçtiğini ve Rusların da yardımıyla yapılan sokaklarının dar ve eğri olduğunu yazar. Günümüzde ipek, kimyevi maddeler, deri, kereste, petrol ürünleri, yağ ürünleri endüstrilerinin geliştiği Tiflis önemli bir ekonomik merkez hâline gelme yolunda ilerlemektedir. Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattının kurulmasıyla enerji alanında stratejik bir kavşak hâline gelen Tiflis, Bakü-Tiflis-Kars demiryolunun hizmete girmesiyle de, tarihi ipek yolu canlanacak ve ticaret ve taşımacılıkta mühim merkezlerden biri hâline gelecektir.

¹⁰⁷ R. Lyall, *a.g.e.*, s. 525.

¹⁰⁸ BOA, *TTD*, nr. 900, s. 75.

koyunu vergi olarak toplamışlardır¹⁰⁹. Osmanlılar ise Tiflis'e getirilen koyunlardan Celayir kalesi önündeki köprüden geçerken "bâc-ı pây-ı ağnam" adıyla 2.000 akçe vergi almışlardır.

Safeviler, şehirde yaşayan gayrimüslim halktan kişi başına 6 Abbasi (1 Venedik sikkesi) baş vergisi alırlardı. Bu vergi 300 tümen karşılığı mültezime verilmişti¹¹⁰. Osmanlılar da, Tiflis'te yaşayan gayrimüslimleri ispence adı altında baş vergisi¹¹¹ ödemekle mükellef tutmuşlardı. İspencenin miktarı 981 (1573-74) Gürcistan kanunnamesinde 25 akçe¹¹² iken, 1728'de evli veya bekâr olunmasına bakılmaksızın, iş ve kazanç sahibi olanlar kişi başına 120 akçe ispence ödemekle mükellef tutmuşlardır. Bu meyanda gayrimüslimlerden 440.760 akçe vergi toplanmıştır. Toplanan bu vergi beylerbeyi haslarına dâhil edilmiştir¹¹³.

Şehrin pazarında çalışan ve hükümet emirlerini halka duyuran *münadiler* (tellal)¹¹⁴ için pazar esnafı ve diğer halktan "ser-münadbân", şehrin asayiş ve inzibat işlerine bakan asesler için "ser-asesân", vergi tahsili işlerine bakan subaşılardan için "subaşılık" namıyla çeşitli vergiler alınırdı. 1728'de 10.000 akçe ser-münadbân, 3.000 akçe ser-asesân, 12.000 akçe subaşılık vergisi toplanmıştır¹¹⁵. Bu üç vergi de beylerbeyi hassı gelirlerindedir.

Tiflis'in vergi kalemlerinden biri de badiheva türü (cürm ü cinayet, resm-i arus v.d.) vergilerdir. 1728 tahrir defterinde Somhit, Ağçakal'a, Muhran, Gori ve Yukarı ve Aşağı Karin livalarıyla birlikte, Tiflis şehir merkezi ve livasının badiheva tutarı 60.000 akçe olarak kaydedilmiştir. Ayrıca beytü'l-mâl-i amme vergisi olarak 12.000 akçe alınmıştır. Bu vergiler de beylerbeyi hassı gelirlerindedir.

¹⁰⁹ Tournefort, *a.g.e.*, II, 157.

¹¹⁰ Tournefort, *a.g.e.*, II, 157.

¹¹¹ İspence hakkında geniş bilgi için bkz. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 56-62.

¹¹² BOA, *TTD*, nr. 525, s. 3.

¹¹³ BOA, *TTD*, nr. 900, s. 74. Tahrir defterinde ispence ödeyen sayısı 3.688 kişi olarak kaydedilmekle birlikte, bu rakam deftere kaydedilen neferin sayısı ile tam uyuşmaktadır.

¹¹⁴ Münadiler için bkz. Erdoğan Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, TTK Yayınları, Ankara 200, s. 179-180.

¹¹⁵ BOA, *TTD*, nr. 900, s. 74.

Tiflis şehir merkezi gelirleri, Sultan ve beylerbeyi hasları ile vakıflar arasında paylaşılmıştır. Buna göre gelirlerin ait olduğu cihet şöyledir;

<i>Ciheti</i>	<i>Miktarı (Akçe)</i>
Sultan Hassı	1.547.800
Beylerbeyi Hassı	909.840
Vakıf	347.730
TOPLAM	2.805.370

Yukarıdaki rakamlara göre, şehir merkezinin gelirlerinin %55,2'si Sultan hassı, %32,4'ü beylerbeyi hassı, %12,4'ü vakıflara verilmiştir. Şehrin ürettiği bu gelirin, İran ve Azerbaycan kentleriyle mukayese edildiğinde zenginlik bakımından orta derecede yer aldığı söylenebilir. Zira Tebriz'in 10 milyon, Gence'nin 6 milyon akçeye yakın gelirleri vardır. Revan'ın geliri ile Tiflis'in geliri birbirine yakındır¹¹⁶. Bu durum Tiflis ile Revan'ın birbirine müsavi şehirler olduğunu göstermektedir.

Tiflis Şehrinde Osmanlı Vakıf Eserleri

Tiflis şehrinde Osmanlıların kurduğu cami ve medreselere ait altı vakıf müessesesi bulunmaktaydı.

1- Sultan Ahmed Cami ve Medresesi

Tiflis'in fethi münasebetiyle Sultan III. Ahmed (1703-1730) adına Hünkar Cami namıyla şehir merkezinde yaptırılan cami ve medrese için kurulmuştur (29/Za/1135 (31 Ağustos 1723)¹¹⁷. Vakfiyesi bulunan¹¹⁸ vakfın gelirlerini Tiflis şehrindeki iki hamam (38.400 akçe), 30 dükkân (7.560 akçe) ve 30 fırın (5.390 akçe) icaresi, Diduba (54.820 akçe), Kaçalan ve Karkun (84.914 akçe) köyleri hâsılları oluşturmaktadır. Vakfın toplam geliri 191.084 akçedir. Bu gelirin harcanacağı kalemleri, görevlilere ödenecek maaşlar ve yapılara yapılacak masraflar oluşturmaktadır.

¹¹⁶ Sadece şehir bazında Tebriz'in 9.605.190 akçe, Gence'nin 5.880.000 akçe, Revan'ın 2.254.600 akçe geliri vardır (Ali Sinan Bilgili, *Osmanlı İran ve Azerbaycanı I*, 16. ve 18. *Yüzyıllar Sosyal ve Ekonomik Tarih*, Bozkır Yayınları, Erzurum 2004, s. 194, 209, 234).

¹¹⁷ BOA, Cevdet Evkaf (C.EV), 513/25934.

¹¹⁸ *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)*, nr. 43, s. 140-142.

a) Görevlilere ödenecek maaşlar (günlük); Görevlileri III. Ahmed'in hatt-ı hümayunu ile tayin edilmiştir. Müderris Molla Kasım'a 40 akçe, mütevellî Mehmed'e 15 akçe, vaiz Kasım'a 20 akçe, imam Ebubekir Halife'ye 30 akçe, hatip Ebubekir'e 20 akçe, nazır Abdulkerim'e 30 akçe, cabiye 10 akçe, birinci müezzin Osman'a 15 akçe, ikinci müezzin Abdi'ye 10 akçe, üçüncü müezzin Yusuf'a 9 akçe, kâtipler Mehmed ve Abdulkerim'e 15 akçe, kayyumlara (2 kişi) kişi başına 8 akçeden 16 akçe, devirhanlara (5 kişi) kişi başı 2 akçeden 10 akçe, ferraşa 6 akçe, danışmendlere (2 kişi) kişi başına 5 akçeden 10 akçe, bevva 6 akçe, na'athân ve salâhân Osman'a 12 akçe, ekme ve mum yağı işlerine bakanlara (5 kişi) kişi başı 5 akçeden 25 akçe olmak üzere günlük 299 akçe, yıllık 106.440 akçe ödenir.

b) Yapılara yapılacak masraflar (yıllık); Tamir (muamere) için 2.000 akçe, balmumu için 2.000 akçe, mum yağı için 900 akçe, yağ için 4.500 akçe, hasır için 1.000 akçe, carûb (süpürge), kandil v.b. için 1.000 akçe olmak üzere yıllık 11.400 akçe masraf edilir.

Sultan Ahmed Cami ve Medresesi için yıllık harcama tutarı 114.720 akçedir. Gelirine karşılık masraflarının daha düşük seviyede olması sebebiyle vakıf gelirlerinin ziyadesinden 12.118 akçelik miktarı Şirvan hâkimi Davud Han'ın yaptırdığı camiye aktarılmıştır¹¹⁹.

2- İbrahim Paşa Cami

Tiflis fatihi (1723) Erzurum beylerbeyi Silahdar İbrahim Paşa tarafından yaptırılan cami için kurulmuş bir vakıftır. Vakfın geliri; Batı nahiyesinde Bahadır köyü (3.500 akçe) ile Soğanlı köyündeki Gölegir (Kolagir?) çiftliği (7.000 akçe)¹²⁰ hâsılları, boyahane geliri hissesi (59.520 akçe), Celayir

¹¹⁹ BOA, TTD, nr. 900, s. 75-76.

¹²⁰ Çiftlik-i Gölegir der nezd-i Nihader der tasarruf-ı el-hac İbrahim Ağa çiftlik-i mezburun istila-yı keferede esir olan on iki nefer reaya-yı mezbûr el-hac İbrahim kendü malıyla halas ve azad idüb zira'at etdikleri arazi arazi-i miriyyeden olub yedlerinde bulunan araziye bedeli olmak üzere senede nefis-i Tiflis'de hazret-i sadrı-ali ve damad-ı şehriyari olan vezir-i mükerrrem İbrahim Paşa hazretlerinin cami'-i şerifleri evkafına senede yedi bin akçe maktu'at virmek üzere merhum el-hac İbrahim zabt olmağla sabıka vali-yi vilayet-i Tiflis merhum Receb Paşa hazretlerinin buyuruldu şerifleriyle sene seb' ve selasin ve mi'tin ve elf şevvalinin sekizinci günü (8 Şevval 1137/20 Mayıs 1725) tarihiyle çiftlik-i mezbûr defter-i evkafa yedi bin akçe maktu'at mütevellisine teslim eylemek şartıyla kayd olunub hâlâ muhafız-ı Tiflis devletlü

(Celaver) kalesinde İbrahim Ağa'dan satın alınan ev (600 akçe), 2 zemindeki 2 arazi ve 9 dut ağacı geliri (6.000 akçe) olmak üzere toplam 76.620 akçedir. Bu gelirin harcanacağı kalemleri, görevlilere ödenecek maaşlar ve yapılara yapılacak masraflar oluşturmaktadır.

a) Görevlilere ödenecek maaşlar (günlük); Vaiz Abdulkerim Halife'ye 20 akçe, müteveli Abdulkerim'e 16 akçe, hatip Hasan'a 15 akçe, imam Hasan'a 25 akçe, cabi Mehmed'e 8 akçe, bevaba 10 akçe, ferraşa 5 akçe, birinci müezzine 10 akçe, ikinci müezzine 7 akçe, kayyuma 5 akçe, devirhana 4 akçe olmak üzere günlük 118 akçe, yıllık 41.652 akçe ödenir.

b) Yapılara yapılacak masraflar (yıllık); Tamir için 1.500 akçe, balmumu için 1.400 akçe, mum yağı için 900 akçe, yağ için 1.500 akçe, hasır için 500 akçe, süpürge, kandil v.b. için 800 akçe olmak üzere yıllık 7.800 akçe masraf edilir.

İbrahim Paşa Cami için yıllık geliri 76.620 akçe, harcama tutarı 49.456 akçedir. Gelirdeki fazlalığın Mehmed Paşa Cami vakfına aktarıldığı sanılmaktadır¹²¹.

3- Mehmed Paşa Cami

Serdarîkrem İbrahim Paşa'nın kethüdası Mehmed Paşa tarafından Celayir (Celaver) kalesindeki cami için kurulmuş bir vakıftır. Vakfın geliri; Tiflis şehri ve civarındaki 2 boyahaneden (30.380 akçe) ve Recep Paşa'nın mütevellisi yedinde her yıl verilmek şartıyla 9.600 akçe tutarındaki maktu' paradır. Tahrir defteri kayıtları bu paranın İbrahim Paşa Cami vakfından aktarıldığı izlenimi vermektedir. Vakfın toplam geliri 39.980 akçedir. Bu gelirin harcanacağı kalemleri, görevlilere ödenecek maaşlar ve yapılara yapılacak masraflar oluşturmaktadır.

inayetlü vezir-i rûşen-zamir İshak Paşa yesserallahü ma-yürüd ve mâ-yeşâ hazretleri tarafından sene tis'a ve selasin ve mi'etin ve elf recebinin yigirmi birinci günü (21 Receb 1139/14 Mart 1727) tarihiyle varid olan buyuruldu şerifiyyeleri üzere çiftlik-i mezbur balada şerh olduğu üzere canib-i vakfa beher sene yedi bin akçe maktu'at teslim-i müteveliye itmek şartıyla tahrir-i cedide kayd olundu tahriren şehr-i Şaban-ı muazzam sene tis'a ve selasin ve mi'etin ve elf (10 Şaban 1139/2 Nisan 1727).hasıl bervech-i maktu' 7000 akçe (BOA, TTD, nr. 897, s. 203-204).

¹²¹ BOA, TTD, nr. 900, s. 76-77.

a) Görevlilere ödenecek maaşlar (günlük); Hatip Abdulkerim Halife'ye 5 akçe, imam Abdulkerim'e 15 akçe, müteveli Ahmed'e 10 akçe, birinci müezzin Salih'e 7 akçe, ikinci müezzin Hasan'a 5 akçe, devirhan Salih'e 2 akçe, kayyum Ahmed'e 6 akçe, bevab Ahmed'e 5 akçe, cahramdar (yemekçi) Hasan'a 5 akçe ve musallıka 5 akçe olmak üzere günlük 57 akçe¹²², yıllık 20.178 akçe ödenir.

b) Yapılara yapılacak masraflar (yıllık); Tamir için 1.000 akçe, balmumu için 1.000 akçe, mum yağı için 900 akçe, yağ için 3.000 akçe, hasır için 500 akçe, carûb, kandil v.b. için 100 akçe olmak üzere yıllık 6.800 akçe masraf edilir.

Mehmed Paşa Cami vakfının yıllık harcama tutarı 26.978 akçedir¹²³.

4-Davud Han Cami

Şirvan hâkimi Davud Han tarafından Ribat-ı Tiflis'te yaptırılan cami için kurulmuş bir vakıftır. Vakıf geliri, Sultan Ahmed Cami vakfından aktarılan 12.118 akçedir. Hatibe 4 akçe, imama 9 akçe, müezzine, kayyum ve devirhana 5'er akçe olmak üzere 25 akçe (28 akçe olmalı) günlük, 8.850 akçe yıllık görevlilere ödenecek maaştır. Caminin tamiri, mum yağı, hasır, süpürge ve kandil gibi ihtiyaçları için de 3.132 akçe masraf çıkarılmıştır. Vakfın toplam yıllık masrafları 11.982 akçedir.

5-İshak Paşa Cami ve Medresesi

Haziran 1725'de Tiflis muhafazasına tayin edilen İshak Paşa tarafından yaptırılan cami ve medrese için kurulmuş bir vakıftır. Medresenin yanında bir de sıbyan mektebi açılmıştır. Vakfın gelirlerini, Kür kıyısındaki çarşıdaki bir dükkân (200 akçe), şehir merkezindeki 3 mum yağı (180 akçe), 10 kasap (21.600 akçe), 7 debbağ dükkânı (64.800 akçe) icareleri ile Recep Paşa evkafından mütevellisi yedinde verilmek şartıyla 9.400 akçe maktu' para oluşturmaktadır. Vakfın toplam geliri 96.180 akçedir. Bu gelirin harcanacağı kalemleri, görevlilere ödenecek maaşlar ve yapılara yapılacak masraflar oluşturmaktadır.

¹²² Defterde 57 akçe yazmakla birlikte esas toplam 65 akçe etmektedir.

¹²³ BOA, TTD, nr. 900, s. 77-78.

a) Görevlilere ödenecek maaşlar (günlük); Şeyh ve müderrise 30'ar akçe, hatip mütevellî ve muallim-i sıbyana 20'şer akçe, imama 40 akçe, kâtip, cabî, muallim-i halife-i sıbyan, ikinci müezzin, devirhan, bevab, mecrûrât-ı kanadil ve 3 nefer ferraşa 10'ar akçe, nazır, müezzin-i molla, kanadil-i minare ve mir-i cabizana 5'er akçe, birinci müezzine 15 akçe, olmak üzere günlük 295 akçe, yıllık 106.230 akçe ödenir.

b) Yapılara yapılacak masraflar (yıllık); Caminin tamiri için 2.000 akçe, balmumu için 2.000 akçe, mum yağı için 900 akçe, yağ için 4.500 akçe, hasır için 1.000 akçe, carûb, kandil vb. için 1.000 akçe, medresenin tamiri için 1.200 akçe olmak üzere yıllık 12.600 akçe masraf edilir.

İshak Paşa Cami ve Medresesi vakfının yıllık harcama tutarı 118.830 akçedir¹²⁴.

6- Sini (سینی) (İsni) Cami ve Medresesi

Celayir (İsni) kalesi önündeki köprübaşındadır. Sini Cami ilk olarak Şah I. İsmail tarafından 929 (1522-23) seferinden sonra inşa edilmiştir¹²⁵. 1723 seferiyle Osmanlılar burayı ele geçirdiklerinde, dergâh-ı alî görevlilerinden Ali Ağa tarafından tamir ettirilerek ibadete açılmıştır. Ayrıca medresenin yanına bir mektep yaptırılmıştır. Tiflis'teki en büyük kaplıcanın icare geliri (86.400 akçe) buraya vakfedilmiştir. Ancak bu gelirin bir kısmı vakıf mütevellisi yedinde verilmek üzere Sultan Ahmed Cami'sine, bir kısmı da Oltu'daki Kadı Ömer Medresesi'ne ayrılmıştır. Geriye kalan gelirin (69.320 akçe) harcanacağı kalemleri, görevlilere ödenecek maaşlar ve yapılara yapılacak masraflar oluşturmaktadır.

a) Görevlilere ödenecek maaşlar (günlük); Müderrise 35 akçe, şeyh Abdulkerim, hatip Ömer, imam Ömer ve muide 10'ar akçe, müezzinler Halil ve Ali'ye 8'er akçe, kayyum Halil, devirhan Halil, kurrahan Ali'ye 2'şer akçe, rân-ı ab ve halife-i mektebe 4'er akçe, mütevellî İsmail Halife'ye 5 akçe, ferraş Halil'e 3 akçe, havace-i mektep Halil Efendi'ye 6 akçe, hacrân-ı medreseye 30 akçe, bevab ve ferraşa 8 akçe olmak üzere günlük 162 akçe, yıllık 58.320 akçe ödenir.

¹²⁴ BOA, *TTD*, nr. 900, s. 78-80.

¹²⁵ İskender Türkmân, *a.g.e.*, I, 84.

b) Yapılara yapılacak masraflar (yıllık); Caminin tamiri için 1.500 akçe, balmumu için 1.200 akçe, mum yağı için 1.200 akçe, kandil yağı için 600 akçe, hasır ve döşeme için 1.500 akçe, medresenin tamiri için 2.000 akçe masraf edilir. Ayrıca Sultan Ahmed Cami'sine 14.400 akçe, Oltu Kadı Ömer Efendi Medresesi'ne 3.680 akçe ve Tiflis'teki kaplıcanın bakım ve onarımı için 2.000 akçe masraflara kaydedilmiştir. Bu masrafların toplamı 28.080 akçe, vakfın yıllık harcama tutarı 86.400 akçedir¹²⁶.

Yukarıda bahsedilen vakıfların toplam geliri 502.382 akçedir. Ancak bu paranın 36.118 akçesi vakıftan vakfa para transferi olduğundan gerçek gelir toplamı 466.264 akçedir. Bu paranın 347.730 akçesi şehir gelirlerinden, 118.534 akçesi kır kesimi gelirlerinden (hums-ı gallas, adet-i ağnam, resm-i kevvare, resm-i keten, ispence v.d.) sağlanmaktadır. Bütün vakıfların gider toplamı ise 408.366 akçedir.

Sonuç

Araştırmada aşağıdaki sonuçlar elde edilmiştir;

1- Tiflis şehri ve çevresi tarihi süreçte Kartli, Sasani, Hazar, Bizans, Arap, Selçuklu, Gürcü, Harzemşah, Moğol, Timurlu, Akkoyunlu, Safevi, Osmanlı ve Rus hâkimiyetlerinde kalmıştır. Müslüman Arap ordusunun bölgeye gelişinden itibaren Gürcü yöneticiler ile Müslüman ve Türk devletlerin sürekli ilişkisi olmuştur. Bu ilişkiler, Safevi döneminden itibaren ivme kazanmış, Osmanlılar zamanında doruk noktaya çıkmıştır.

2- Osmanlılar ilki 1578-1603, ikincisi 1723-1735 yılları arasında olmak üzere iki kez Tiflis'te hâkimiyet sağlamışlardır. Ancak bu hâkimiyetleri Safevi ve Gürcü saldırıları sebebiyle uzun süreli ve kalıcı olamamış, ilkinde 25 yıl, ikincisinde 12 yıl kalabilmişlerdir. Bu süre zarfında halka ve din adamlarına istimâlet siyaseti uygulamışlar, Ermeni ve Gürcü kaynaklarının da belirttiği gibi baskı ve zulüm yapmamışlardır.

3- 1723 askeri harekâtın bitmesinden sonra Osmanlılar, Tiflis'te arazi tahriri yapmışlar, idari teşkilat, vergi ve toprak sistemi düzenlenmelerinde bulunmuşlar ve vakıf müessesesi tesis etmişlerdir. Nüfus ve arazi sayımı

¹²⁶ BOA, *TTD*, nr. 900, s. 84.

sonucu oluşan tahrir defterleri, Tiflis'in belirli bir döneminin aydınlatılmasına ve tarih yazımının sağlıklı yapılabilmesine katkıda bulunmuşlardır.

4- Osmanlılar Tiflis'i ele geçirdikten sonra, burası üzerinden Avar, Dağıstan, Car-Tala Lezgileri gibi Kafkas halklarıyla ilişkileri geliştirmişlerdir.

5- Tiflis, yüzlerce yıl Müslüman ve Türk idaresinde kalmasına rağmen, bir Türk şehri yapılamamıştır. Nüfus ve mimari yapı itibariyle Müslüman ve Türk kimliği etkin hale getirilememiştir. Bunun temel sebeplerini İran'ın uyguladığı politikaların tutarsızlığında ve Gürcülerin milli kimliklerine ve yurtlarına sahip olmak için gösterdikleri gayrette aramak gereklidir.

6- Türklerin bölgeye gelişinden XX. yüzyıl başlarına kadar -zaman zaman kesintiye uğramakla birlikte- genellikle Türk yönetiminde kalan Tiflis'te bağımsız bir Gürcü Devleti hüküm sürmemiştir. Gürcü yönetimlerinin etkin olduğu dönemlerde dahi bir Türk devletine tabi' olma ihtiyacı duymuşlardır. Safevilerin Gürcistan beylerbeyleri (Kartli, Kaheti) kul sisteminden gelen ve genellikle Müslüman olan Gürcü beyleridir. Osmanlılar da Safeviler gibi zaman zaman Müslüman olan Gürcüleri yönetim örgütünün başına getirmişlerdir. Ancak hâkimiyet tam manasıyla tesis edildikten sonra merkezden vali tayin etmişlerdir.

7- Seyyahların eserlerinde şehirdeki Ermeni nüfusunun fazlalığı dikkati çekmektedir. Ermeniler nüfus fazla olmasına rağmen, Tiflis'te siyasi ve askeri bir güç olamamışlardır.

8- Osmanlı öncesi (1723) ekonomisi çökmüş ve harap haldeki Tiflis, Osmanlıların aldığı ekonomik (vergi düzenlemesi, vakıf kurumları) ve askeri tedbirler (muhafız konulması, kalelerin temini) ile Revan ile müsavi bir şehir haline getirilmiştir. Osmanlıların Tiflis'ten geçen Güney Kafkasya (Türkiye, Azerbaycan, İran) ile Kuzey Kafkasya (Deşt-i Kıpçak) arasındaki ipek yolunun tali kolunu kontrol altına alması ve güvenli bir ortam yaratması; Tiflis'te transit ve yerel kervan ticaretinin gelişmesini sağlamıştır. 1723 fethinden sonra Osmanlı idaresi, Tiflis gelirlerini mukataa yoluyla idare etme yoluna gitmiştir. En önemli gelir kaynakları ticari vergiler ve sanayi tesislerinin geliridir. Bu gelirler, Sultan ve beylerbeyi hasları ile vakıflar arasında paylaştırılmıştır. Bu paylaşım ticaretin ve sanayi üretiminin, dolayısıyla şehir gelirlerinin artmasını sağlamıştır.

“TBILISI UNDER OTTOMAN AND SAFAVID REIGNS (18TH CENTURY)”

Abstract

Tbilisi, the capital of Georgia, was founded by Sassanid, and became the capital of Georgia in 6th century. Tbilisi, having been under Karthli (Georgian), Persians, Khazar and Byzantine Empire reigns in the historical process, was conquered in 7th century by Muslim Arabs and in 1069 by Turks. The city was captured by Seljuk Turks, Khwarezmshah, Mongol, Timurid, Aq Qoyunlu Turcoman and at last by Safavids. Being ruled by Georgian kings during Safavid period was captured by Ottomans in 1578 and 1723. Ottoman administration carried out tahrir process in order to include the city in its system. The tahrir notebooks note the city's both socio-economic and administrative structure under Savafid and Ottoman rule. This study is intended to investigate, in general, the socio-economic and administrative structure of Tbilisi and its development from its foundation until the present time, taking those notebooks as a base and utilizing Ottoman and Safavid documents and sources as well as travel notes and research works.

Keywords

Georgia, Ottoman Empire, Safavid, history of Tbilisi, administrative structure of Tbilisi, neighborhoods of Tbilisi, population of Tbilisi, economy and taxis of Tbilisi, historical works of Tbilisi.